

२७६६

केळवणी प्रकार.

—♦—
श्रीमन्मत्त आचार्य.

२७६८

The Department of Public Instruction, Bombay.

केळवणी प्रकार.

METHODS OF TEACHING

AND

SCHOOL MANAGEMENT.

२२५१२

राव साहेब महाधनराव इशराव नीलकुंड, सी. आर्. डी.
गुजराती ट्रांसलेटर, એ. ડિપાર્ટમેન્ટ.

SECOND EDITION—3,000 Copies.

---

*Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.*

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1886.

[All Rights reserved.]

Price Five annas. કીમત ૫ આના.

મુંબઈ:

મિલિયુકેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપ્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

હરેક ધંધા કરવા માંડ્યા પહેલાં તે શીખવો પડેછે. ખેડુત, સૂતાર, લુહાર, સલાટ, સોની, કડીઆ, વણકરાદિ કારીગરોના છેાકરા પોતપોતાના હુનર પ્રથમ શીખ્યા પછી કરી શકેછે. વેપારી અને તેમના વાણીતરે પ્રથમ નામાં લખતાં શીખેછે અને અનુભવ મેળવેછે, ત્યારે પોતાના કામને ચોગ્ય થાયછે. વકીલોને કાયદા બહુ પરીક્ષા આપવી પડેછે ત્યારે વકીલાત કરવાની સનદ મળેછે. સરકારી કામદારો અને રાજકારભારીઓ બહુ ગણી અનુભવ મેળવે ત્યારે પોતાનાં કામ ધટતી રીતે કરી શકે. જેમને વિદ્યાચુર થવું હોય તેમણે પણ પ્રથમ બહુવું અને પછી બણાવતાં શીખવું જોઈએ. આપણા દેશમાં સરકારે નિશાળો સ્થાપવા માંડી ત્યારથી આ બાબતપર લક્ષ આપવા માંડ્યુંછે. આરંભમાં મહેતાજી થનારને મુંખાઈમાં બણાવી નોકરી આપતાં. પછી સૂરતમાં નાર્મલ ક્લાસ કર્યો. તથાપિ નિશાળોની સંખ્યા ઉતાવળે વધવાથી એ ક્લાસથી મહેતાજી પૂરા પડ્યા નહિ, ને ટ્રેન નહિ થયેલા એવા ઘણા માણસો મહેતાજી થયા. પછી અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગકલેજ અને સૂરતમાં ટ્રેનિંગસ્કૂલ સ્થાપન થયાં. થોડાં વરસ પછી સૂરતની સ્કૂલ ને અમદાવાદની કલેજ જોડે ભેળી દીધી અને રાજકોટમાં ટ્રેનિંગકલેજ સ્થાપી. જેઓ મહેતાજી થવાની ઉમેદ રાખેછે તેઓને આ કલેજમાં, નિશાળમાં શીખેલા તે ઉપરાંત, વધારે વિદ્યા શીખવેછે તથા બણાવવાની કળા શીખવેછે; એ કળા વિષે હોપસાહેબનાં બાણુ વગેરે પરથી નિશાળપદ્ધતિ નામે પાથી મેં રચી. તેની એ આવૃત્તિ ખખ્યા પછી સિક્ષાપદ્ધતિ નામે ખીજું પુસ્તક કેળ-

વણી ખાતાના ડેરેક્ટર સાહેબના હૂકમથી પ્રગટ કર્યું. શિક્ષકોને જ-
ણવવા જંગ કેટલીક બાબતો તેમાં નહિ હોવાથી આ ગ્રંથ રચ્યો છે.
એ રીઝ્યા કેડે વિદ્યારુદ્ધ યનારે નિરાજપદ્ધતિનો તથા શિક્ષાપદ્ધતિનો
અભ્યાસ અવશ્ય કરવો. નિરાજીઆને બહુવવા અને કેળવવા એ
એમાં જે મોટો ભેદ રહેલો છે તે પૂરો સમજાય ત્યારેજ મહેતાજીનું
કામ બરોબર થઈ શકે.

આ ચોપડી છપાયા પહેલાં ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે તથા કેટલાક ડેપુટી
ઇન્સ્પેક્ટરોએ વાંચી કેટલીક સૂચના કરી તેમાંની ઘણીક એમાં દાખલ
કરીછે. આ આવૃત્તિ વાંચી એમાં સુધારો વધારો કરવાનો જેઓ
પ્રત્યેક કરશે તેઓનો આભાર માનવામાં આવશે.

અનુક્રમણિકા.

કેળવણી પ્રકાર.

પ્રકરણ ૧ હું—સુધિની કેળવણી.

ક્રમ.	પૃષ્ઠ.
૧ સામાન્ય વિચાર.	૧
૨ થોડા આંક, લખતાં વાંચતાં ન આવડ્યાથી થતા ગેરફાયદા....	૨
૩ ગળ પ્રમાણે પોતાના છોકરાને ઊંચી કેળવણી આપવી.	૩
૪ શીખવવાની રીતો.	૪
૧ જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યા પર જવું.	૫
૨ અજાણ્યું પ્રથમ કહીને તેમાં સમજણ પાડવી	૬
૩ પ્રશ્નોત્તર	૭
૪ પ્રદર્શન	૮
૫ ઉદાહરણ	૯
૬ પાઠ પૂર્વે શબ્દાર્થજ્ઞાન.	૧૦
૭ શીખેલી બાબત લખાવી જોવી.	૧૧
૮ મનોચત્ન.	૧૨
૫ વરસ પૂરે થાય એટલે શીખવેલું હોય તેનું પુનરાવર્તન કરાવવું.	૧૩
૬ પાઠ આપવાવિધિ	૧૪
૭ હરકોઈ પાઠ વખતે કાળા પાઠીઆનો ઉપયોગ કરવો.	૧૫
૮ પાઠ આપતી વેળા મહેતાજીએ જાગૃત રહેવાની જરૂર.	૧૬
૯ સઘળા પાઠમાં જણ ભાગ હોવા જોઈએ.	૧૭
૧ આરંભપ્રશ્ન.	૧૮
૨ પાઠનો મુખ્ય વિષય.	૧૯
૩ પુનરાવર્તન.	૨૦

ક્રમ.	પૃષ્ઠ.
૯૦ આગળથી પાઠ તૈયાર નહિ કર્યાથી થતું પરિણામ	૧૦
૧૧ હરેક પાઠ આગળથી તૈયાર કરવાની જરૂર.	”
૧૨ શિક્ષકે નોંધ કરી પોતાની પાસે રાખવી.	૧૧
૧૩ નોંધના પ્રકાર.	”
૧ સંક્ષેપ નોંધ. }	
૨ પૂર્ણ નોંધ. }	”
૧૪ સંક્ષેપ નોંધમાં પાઠની મુખ્ય બાબતો અનુક્રમે લખવી.	”
૧૫ પૂર્ણ નોંધ શી રીતે અને કેવી લખવી	”
૧૬ નોંધમાં ન લખી હોય તે બાબત પણ છોકરાને કહેવી.	૧૨
૧૭ પાઠમાં વિષય જોઈએ એટલેજ લેવો ને સારી રીતે સમજાવવો.	૧૩
૧૮ બાબતને ઘટતા અનુક્રમમાં જોઈવવી.	૧૪
૧૯ શિક્ષકે સદા ધ્યાનમાં રાખવાની સાત શીખામણ	”
૧ ટેવનો ઉપયોગ કરવો.	”
૨ પહેલેથીજ પાકું શીખવવું.	”
૩ પાઠ્યરીબંધ શીખવવું.	૧૫
૪ રસિક લાગે એવી રીતે શીખવવું	”
૫ ભય કરતાં માયાનો ઉપયોગ વધારે કરવો.	૧૬
૬ છોકરાને પોતાની મેળે સૂઝે એમ કરવું. અડચણ ખસેડવી નહિ, પણ ખસેડતાં શીખવવી.....	૧૭
૭ જ્ઞાન કરતાં વધારે શીખવવું, પણ શક્તિ ઉપરાંત શીખવવું નહિ.	૧૮
૨૦ મહેતાજીએ તથા શિક્ષકે એ શીખામણો સદા યાદ રાખવી.....	”

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રત્યેક વિષય શીખવવાના વિશેષ નિયમો.

૨૧ અંકગણિત.	૧૯
૨૨ વાચન.....	૨૧

કલમ.	પૃષ્ઠ.
૨૩ પહેલી ચોપડી શીખવવાની રીત.....	૨૨
૨૪ વાંચતાં શીખવવામાં ચાર બાબતપર લક્ષ દેવું	„
૧ શુદ્ધ ઉચ્ચાર	૨૩
૨ સહેલથી વાંચવું	„
૩ ઘટતી ઉતાવળે વાંચવું.....	„
૪ અર્થ સમજાય અને મશ્ત્રાદિ ચિન્હ દર્શાવાય તેમ વાંચવું.	„
૨૫ વાંચવામાં પાંચરીઅંધ ચઢવું.....	„
૨૬ વાંચવામાં થતી ભૂલો સુધારવાની યુક્તિ	૨૪
૧ ધીમે અને ભાર મૂકીને વંચાવવું અને ખોટો ઉ- ચ્ચાર ખરો બોલતાં આવડે ત્યાંસુધી શીખવવો ...	„
૨ ઉતાવળે વાંચનારને ચિત્ત દર્ધને વાંચતાં શીખવવું અને ધીમે વાંચનારને એક એક બોલ છૂટો બેડાવવો...	„
૩ “સ” નો “હ” કે “શ,” “શ” નો “સ,” “ક” નો “ચ,” “ખ” નો “છ,” “ટ” નો “ત,” “ત” નો “દ,” એ ખોડ વારે વારે છોકરા પાસે બોલાવી રોજ સુધારવી	„
૪ ભારે કે અસાધારણ શબ્દોના અર્થ અગાઉથી સમજ- વવા અને ભાગ કરી દેખાડવા.....	„
૫ ગીત ગાતાં કે લંબાવીને વાંચનારની પેઠે કોઈક વાર વાંચીને શિક્ષકે મશ્કરી કરવી ને સારી અસર બેસા- ડવી. પછી શિક્ષકે વાંચી દેખાડવું	૨૫
૨૭ વાંચનના નિયમો.....	„
૧ ધીમે વાંચવું, પથ ગાતાં હોઈએ તેમ વાંચવું નહિ	„
૨ શબ્દેશબ્દ સંભળાય તેમ વાંચવું; બહુ મોટે ધટિ તેમ છેક ધીમે સાંદે વાંચવું નહિ	„
૩ ડોળ કર્યાવિના સાંભળનાર પર અસર થાય તેમ વાંચવું.....	„

કેલમ.	પૃષ્ઠ.
૪ એક સરખે સાદે કે દબે વાંચવું નહિ.....	૨૬
૫ જમ વાતચીતમાં બોલીએ છીએ તેમ વાંચવું અને વિષયને શોભે તેવું વાંચવું	૨૬
૨૮ વાંચનની ચોપડીઓ શીખવવાના નિયમો.—	
૧ મહેતાજીએ શુદ્ધ વાંચવું ને બોલવું	„
૨ તપાસ રાખવી કે છોકરાં વાંચેછે તે સમજેછે કે નહિ ...	„
૩ વાંચવાના પાઠ લાંબા ન આપવા ને તે તેજ દિવસે વંચાવવા. સારો વાંચતાં ન આવડે તો ફરીને તેજ આપવો	„
૪ વાંચવાના કે બીજાકાઈપણ પાઠમાં ભૂલ જવા દેવી નહિ ..	„
૫ પાઠને ઘેરથી વાંચી લાવવાનું કહેવું નહિ. તે વખતે વાંચી દેખાડવો ને નિશાળીઆને શીખવવો	„
૬ બધાં છોકરાં સાંભળે ને સમજે એવી રીતે આપો પાઠ મહેતાજીએ વાંચી જવો ને છોકરાં પાસે વંચાવવો તથા ભૂલો ખતાવવી.....	„
૭ કઠણ શબ્દોના અર્થ, મૂળ, પ્રત્યય, ઇત્યાદિ પૂછવા.....	„
૮ વાંચનની ચોપડીમાંથી પાઠ લખાવવા તથા તેમાંની મતલબ ચોપડીમાં જોઈને લખાવવી.....	„
૨૯ છોકરાં ભાવાર્થ સમજતાં નથી અને વિસ્તાર કરી શકતાં નથી તેનું પરિણામ	૨૭
પાઠ શીખવતી વેળા તે વિષે ચર્ચા કરવી	૨૮
૩૦ ભૂગોળવિદ્યા	„
૩૧ ઇતિહાસ	„
૩૨ ઇતિહાસ વિષે અગત્યની સૂચના	૨૯
૧ પાઠને લગતી ઘટતી સમજ, દૃષ્ટાંત, વિશેષ વર્ણન વગે- રેથી પાઠને મનોરંજક કરવો	૩૧

કલમ.

પૃષ્ઠ.

- ૨ ઈતિહાસમાં વધારે ઉપયોગી કાળ અને બાબતપર જેવા કે કળાકૌશલ્ય, પ્રજના હકકમાં વધારો, ઈત્યાદિપર વધારે ધ્યાન આપવું ૨૯
- ૩ રાજરીતિની અસર તથા પ્રજાની ચડતી પડતીનાં કારણ સમજાવવાં ..... ,,
- ૪ જુદા બનાવોમાં વધારે અગત્યનો ક્રિયો ને ઓછો અગત્યનો ક્રિયો એ બતાવવું. ૩૦
- ૫ છોંકરાંની સમજવાની શક્તિ પ્રમાણે વિશેષ સમજણ આપવી અને નકશો પાસે રાખવો. .... ,,
- ૩૩ બ્યાકરણ તથા સ્વભાષા. .... ,,
નામ, સર્વનામ, ઈત્યાદિ ઓળખતાં શીખવવું. .... ,,
- ૩૪ બ્યાકરણની જોડે ગૂજરાતી ભાષામાં સમજ પાડતાં જવું. ખોટાં વાક્યો લખાવી શીખવેલા નિયમ પ્રમાણે સુધારાવવાં. ... ૩૧
- ૩૫ વાક્ય જોડતાં શીખવવાના ધારા— ૩૨
- ૧ બ્યાકરણની જોડે સહેલાં વાક્યો જોડાવવાં..... ,,
- ૨ વાક્ય જોડાવીને તે ઉપરથી વાક્યરચનાના નિયમો કઢાવવા. ,,
- ૩ વાંચનની ચોપડીઓની પૃથક્કૃતિ, અન્વય, સંબંધ, ઈત્યાદિ શીખવવા. .... ,,
- ૪ પ્રયોગનાં રૂપાંતર કરતાં તથા ફેરફાર કરતાં શીખવવું.... ,,
- ૫ સાદાં વાક્યો પછી સંયુક્ત વાક્યો જોડતાં શીખવવાં. .... ,,
- ૬ વાક્યોમાં વિરામચિન્હો, અર્થ અને ઉપયોગ શીખવવો.... ,,
- ૭ નિબંધ લખતાં શીખવવા. જેવા કે નિશાળના મકાનનું વર્ણન, ગામનું વર્ણન, તહેવારોનાં વર્ણન, ઈત્યાદિ. ... ,,
- ૮ એ નિબંધો વર્ગમાં સુધારવા ૩૩
- ૩૬ લખવું..... ૩૪
- નિશાળીઆ લખતા હોય તે વેળા પાઠીઆપર લખી

	દેખાડવું. આંકણીથી તથા આંકણીવગર દોરતાં ને લેખણ ધડતાં શીખવવું.	૩૪
૩૭	જોડણી	૩૫
	ડિક્ટેશન લખવાનો મહાવરો પ્રથમ સ્લેટ પર અને પછી કાગળ પર કરાવવો. નોટમાં ખોટી જોડણી હોય તે સુધારી ખરી જોડણી લખવાની ટેવ પાડવી.	,,
૩૮	સામાન્ય ગાન.....	,,
	એ શીખવવામાં ચાર બાબત પર ધ્યાન આપવું.	૩૬
	૧ શીખવવામાં બે મતલબ છે; (૧) બુદ્ધિ કેળવાય અને (૨) ઘણી બાબતો છોકરાંના જાણવામાં આવે	,,
	૨ નિશાળીઆને અવલોકન કરવાની ટેવ પડે	,,
	૩ વહેવારમાં કામ આવે એવું અને પોતાના તથા પારકાના ધંધા વિષેનું ગાન મળે.....	,,
	૪ તેનો તેજ લાગલાગટ ન ચલાવતાં જુદી જુદી બાબત ચલાવવી	,,
૩૯	શબ્દનાં મૂળ	,,
૪૦	ગૂજરાતી કવિતા.	,,

પ્રકરણ ૩ જી.

શરીરની કેળવણી.

૪૧	છોકરાની તંદુરસ્તી તથા અંગકસરત ઉપર હમેશા લક્ષ આપવું	૩૭
૪૨	નાનપણમાં કસરત કરવાનો તથા લગ્ન ન કરવાનો બોધ કરવો.	,,
	દોઢ બે કલાકને આંતરે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે બેસાડવા ને ઊઠતી તથા બેસતી વખત જમણા, સીધા, ડાબા ફેરવવા.....	,,

કલમ.

પૃષ્ઠ.

- ૪૩ નિશાળમાં સુધડતા રાખવી અને શિક્ષકે તથા છોકરાઓએ
ધોયેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં ૩૮
- ૪૪ રમતમાં અનીતિ ન શીખે અને ગાળાગાળી ન કરે ને એક
એક જોડે રનેહથી વર્તે એમ કરવું ..... ,

પ્રકરણ ૪ થું.

નીતિની કેળવણી.

- ૪૫ નીતિની કેળવણી વગર માણસ પશુસમાન છે ૩૯
- ૪૬ નિત્ય નિશાળનું કામ ચલાવતી વેળા ઈશ્વરસ્તવનની કવિતા
જોડે બોલાવવી. સુનીતિના પાઠ વિષે વિસ્તારથી સમ-
જણ પાડવી..... ,

પ્રકરણ ૫ મું.

શિક્ષકનાં લક્ષણ.

- ૪૭ છોકરાઓને સુનીતિવાન કરવાને મહેતાજીએ સદ્ગુણી હોવું
જોઈએ ૪૦
- ૪૮ શિક્ષકને પોતાના કામમાં યશ મેળવવાને ૧ વિદ્યા, ૨ અનુ-
ભવ, ૩ ચતુરાઈ, ૪ ઉમંગ, ૫ ન્યાય, અને ૬ દૃઢતા અ-
વશ્ય જોઈએ ૪૧
- ૪૯ દૃઢતા વિષે ત્રણ અગત્યના નિયમો.—
૧ આસા દીધાની પૂર્વે સારી પેઠે વિચાર કરવો, પણ
એકવાર આસા કરી તો પછી તે પળાવવીજ. જોઈએ. ૪૫
૨ જે હુકમ પળાવવાનો નિશ્ચય ન કર્યો હોય તે ફરી કરવો
નહિ..... ,
૩ જે હુકમ કર્યો હોય તે તમારે પંડે કદી ભૂલવો નહિ..... ,
- ૫૦ છોકરાને વાદવિવાદ કે સામું બોલવા દેવું નહિ..... ,

અકરણ ૬ હું.

નિશાળનો વહીવટ.

કલમ.	પૃષ્ઠ.
૫૧ વર્ગની ગોઠવણ	૪૫
૫૨ અભ્યાસપત્રક	૪૬
૫૩ દરેક વર્ગનું જીવું અભ્યાસપત્રક અને વખતપત્રક કરવું	૪૭
૫૪ વખતપત્રક	૪૮
વખતપત્રક બનાવવામાં ધ્યાનમાં રાખવાનું બાબતો. ,,	
દરેક વર્ગનો દરરોજનો અભ્યાસ, તથા દરેક પાઠ શીખ- ,,	
વનારનું નામ લખવું. દરેક વર્ગમાં એ પાઠીઈ ઠાંગવું ,,	
૧ અગત્યનો વિષય બે, ત્રણ કે વધારે વાર ચલાવવો, પણ ,,	
સાગસાગઠ સાંખી વાર ન સગાડવી	
૨ કઠણ પાઠની પછી સહેસો પાઠ આવે તેમ કરવું	
૩ કલાક દોઢ કલાકે છોકરાને બેસવાનું ઠેકાણું બદલવું.....	૪૯
૪ ઘણા અગત્યના પાઠ મહેતાજીએ શીખવવા	
૫ જે પાઠમાં વધારે બોલવાનું હોય તેવા પાઠને બધા વ- ,,	
ર્ગોમાં એકે વખતે ચલાવવા નહિ	
૬ છોકરાંને નિશાળમાં ભૂખ્યા રહેવું પડે નહિ તેમ કરવું ,,	
૭ વખતપત્રક ઉપરથી દરેક શિક્ષકે વિષય તથા વખત ,,	
ચોતાની નોટબુકમાં લખવા	
વખતપત્રકના નમૂના.—	
અમદાવાદ નં. ૪ થાની નિશાળનું નવેમ્બર ૧૮૭૫ થી ,,	
ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૬ સુધી. વર્ગ ૧ સો	૫૦
અમદાવાદ નં ૪.થાની નિશાળનું વખતપત્રક. માહે ,,	
નવેમ્બર ૧૮૭૫ થી માહે ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૬ સુધી. વર્ગ ,,	
૨ જો	૫૧
૫૫ ઉપલા પત્રકવિષે સમજૂતી	૫૨

કલમ.

પૃષ્ઠ.

- ૫૬ અવકાશની વેળા મહેતાજીએ નીચલા વર્ગો તપાસવા જવું ૫૨
- ૫૭ દરેક મહાને શિક્ષકે પોતાના વર્ગની પરીક્ષા કરવી અને
મહેતાજીએ આખી નિશાળની પરીક્ષા કરવી..... ૫૩
- ૫૮ સાડાત્રણથી ચાર સૂધી બધા વર્ગોને ઊભા રાખી પા
કલાક સુનીતિની કવિતા બોલાવવી અને પા કલાક તેને
અર્થ સમજાવવો ..... "
- ૫૯ જોડલા વર્ગ તેડલા આસિસ્ટન્ટો ન હોય તો તેવી નિશાળના
વખતપત્રકનો નમૂનો ૫૪-૫૫
- ૬૦ ઘેરથી લખી લાવવાનું વધારે ન આપવું ૫૬
- ૬૧ હાજરી ..... "
- સરકારી નિશાળના શિક્ષકોનું હાજરીપત્રક .. ૫૭
- ૬૨ ઈનામ અને સજા..... ૬૦
- ૬૩ સજા કરવાનો હેતુ ..... "
- સજાની ઓછા જરૂર પડે તેવી વર્તણૂકવિષે સૂચના.— "
- ૧ વગર નિયમે નિશાળનું કામ ચલાવવું નહિ ૬૧
- ૨ એ રીતે કરેલા ધારા ખર્ચીત અને હુમેશ જોઈએ ..... "
- ૩ મહેતાજીએ ઉતાવળે કે વગર કારણે અશક્ય હૂકમ
કરવા નહિ ..... "
- ૪ જે હૂકમ અમલમાં આણવાનો નક્કી કરાવ કર્યો ન
હોય તે હૂકમ કરવો નહિ ૬૨
- ૫ મહેતાજીનો હૂકમ છોકરા તુરત માને એવી રીત પ્રથ-
મથીજ પાડવી..... "
- ૬ હૂકમ કે ધારાનાં કારણ ધટતી રીતે સમજાવવાં..... "
- ૭ કોઈ પણ કારણસર પક્ષપાત કે અન્યાય કદી કરવો
નહિ ..... "
- ૮ મહેતાજીએ છોકરાના ખરા મિત્ર તથા પિતા ગણાવ-
વાની કોશિશ કરવી..... "

કલમ.

પૃષ્ઠ.

૯ મહેતાજીએ ગુરસાની લગામ હાથમાં રાખવી	૬૨
૧૦ મહેતાજીનું મન સ્થિર અને દૃઢ જોઈએ	”
૧૧ વાંક કરીશું તો સજ થશે એવું છોકરાનાં મનમાં નક્કી આવે એ રીતે વર્તવું.....	”
૧૨ શિક્ષાનું કારણ છોકરાના સમજવામાં આવ્યું જોઈએ...	”
૧૩ ગુનાને લાયક સજ કરવી, થયેલી હરકતના પ્રમાણમાં કરવી નહિ	૬૩
૧૪ મહેતાજીનો તથા છોકરાનો ગુરસો શમ્યા પછી શિક્ષા કરવી	”
૧૫ શરીરને ડુપ્પ થયા કરતાં મનને થાય એવી સજ કરવી	”
૬૪ આસિસ્ટન્ટ મહેતાજી તથા માનિટરો	૬૪
૬૫ દરેક ઉપશિક્ષકને ભણાવવાના સામાન્ય નિયમો તથા વિ- ષયો શીખવવાની રીતો મહેતાજીએ શીખવવી	”
૬૬ પરીક્ષા	૬૫
૬૭ પરીક્ષા કરવાના નિયમો.—	૬૬
૧ આંકની પરીક્ષા વખત પલાંકાની જોડે તેના અર્થ પૂછવા.	”
૨ અંકગણિતના દાખલાની જોડે તેની રીતો અને રીતોનાં કારણ પૂછવાં	”
૩ ભેખાંના દાખલા આપવા અને કૂચીનાં કારણ પૂછવાં. કૂચીનાં કારણ માટે દોડડા આપવા	”
૪ ગઈ પરીક્ષા પછી લખેલી ગૂજરાતી તથા બાળબોધ કાપીબુકો જોવી	૬૭
૫ ડિક્ટેશન ગૂજરાતી અક્ષરમાં લખાવવું	”
૬ વ્યાકરણને વાંચન જોડે ભેળી ન દેવું. જીદી પરીક્ષા કરવી	”
૭ નકશો મ્હો આગળ ન છતાં નિંશાળીઆને નકશાનું	

કલમ.

૫૪.

- ગાન છે એમ જણાય એવા ભૂગોળવિદ્યાના સવાલ
પૂછવા ૬૮
- ૮ નિશાળીઆની સ્મરણશક્તિની જોડે તુલનાદિક શક્તિ-
ઓની તથા નીતિનો બાધ અને રાજકાજસંબંધી કેટલું
ગાન થયું છે એ જણાય એવા ઇતિહાસના સવાલો
પૂછવા ..... ,
- ૯ વાંચનની ચોપડીમાંથી એક બે વાક્યો વંચાવીને તેનો
ભાવાર્થ કહેવડાવવો એટલું બસ નથી. વંચાવીને
તેમાંથી અર્થ, પર્યાય, શબ્દોનો સંબંધ, મૂળ, ઇત્યાદિ
પૂછવાં .. .. ,
- ૧૦ વર્ગ અને નિશાળીઆની સામાન્યાવસ્થા જોવી ૬૯

પ્રકરણ ૭ મું.

કન્યાશાળાને માટે મૂચના.

- ૬૮ છોડીઓની તંદુરસ્તી, સુધડતા, અને સુનીતિ વધે એવા ઉપાય
કરવા. ૭૦
- ૬૯ કન્યાશાળામાં શીવતાં શીખવવાનાં સાધનો હોવાં જોઈએ ... ૭૧
- નઠારી ગાળો દેવાની ટેવ વિષે ઉપલા વર્ગોમાં ચર્ચા કરવી. ,
- આગસુ, કુચડ, ગંદી સ્ત્રીઓ વિષે નિબંધ લખાવવા..... ,
- ધરનો હિસાબ રાખતાં શીખવવું ૭૨
- છોકરાંઓની માવજત કરવી, વહેમ વગેરેથી દૂર રહેવું, એ
સંબંધી ચર્ચા કરવી ..... ,
- ધરનો હિસાબ રાખવાની ચોપડીનો નમૂનો.....૧. ૭૩
- ” ” ” ” ” ” ૨. ૭૬

કેલવળી પ્રકાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

બુદ્ધિની કેલવળી.

૧. સામાન્ય વિચાર.—બાળકનું મન અને તન બંનેને ઉછેરવાં જોઈએ. એ બેઉને ઉછેરવાના નિયમ જગત્કર્તાએ કર્યા છે. મનની કેળવણીના બે ભાગ છે—બુદ્ધિની અને સુનીતિની. બુદ્ધિ એટલે મનની શક્તિઓ. એ સ્વભાવથી કોઈનામાં વધારે હોય છે, ને કોઈનામાં ઓછી હોય છે. બાળપણમાં એને ઉછેરવાનું સાધન બાહ્યતર છે. બાહ્યતરથી મનની શક્તિઓ પાષાય છે, અને પોતપોતાના જાતિબળના પ્રમાણમાં વધી મોટી થાય છે. વિદ્યા એ બુદ્ધિનું જોજન છે, અને બાહ્યવાને મન પોંડે મહેનત કરે તે બુદ્ધિની કસરત છે. બુદ્ધિની કેળવણીનો ખીજો મોટો હેતુ એ છે કે ધંધા રોજગાર કરવાને માણસને શક્તિવાન કરે.

૨. નિશાળમાં બાહ્યવાનો આરંભ આંકડા અને અક્ષરથી થાય છે. સંસારમાં બધાં માણસને, પુરૂષ અને સ્ત્રી, રાજા અને રંક, ખેડૂત, કારીગર અને મજૂર સર્વેને થોડા આંક, છેક સહેલા હિસાબ, લખતાં અને વાંચતાં આવડવાની જરૂર છે. એટલું નહિ શીખ્યાથી વહેવારમાં અવધડ પડે છે, અને લેણદેણમાં નુકસાન થઈ માઠાં કૃણ નીપજે છે. એટલું જાણવાની ફરજ પાડવાનો કાયદો રાજતરકથી થાય તો ઠીક. એટલું જાણનાર ગરીબ આહે તો ધંધે લાગ્યા પછી નવરાસની વેળાએ વધારે બણી શકે.

૩. જે બાળકને જેથી વધારે વર્ષ નિશાળે આવવામાં તેમનાં માખાપ તરફથી હરકત નથી તેમને એથી વધારે બણાવવાં. એ સુદત શ્રદ્ધી છોકરાનો આવનો, લગડાનો, તથા ચોપડી વગેરેનો અર્થ કરવા જેટલી જેમની કમાઈ છે, તેમના પૂત્ર વીસે આંક, લખાં, નાણું, કાગળ.

લખવાની રીત, વધારે વાંચન, વધારે અંગગણિત, બુજાણવિદ્યા, વ્યા-
કરણ અને ઇતિહાસ શીખી શકે. હલકા વ્યાપારી, દુકાનદાર, કારીગરો
વગેરેને એટલું આવડવું જોઈએ. એમાંનું કાંઈક એાછું કરી તેને
ઠામે પુત્રીએને સીવતાં ને વેતરતાં શીખવવું. રાંધવાદિ ઘરઘંધા તેમણે
પોતપોતાના ઘરમાં શીખવા, કેમકે તે નિશાળમાં ચલાવી શીખવી
શકાતા નથી. જે ગૃહસ્થો સારી સ્થિતિમાં છે, તેમણે તેમના દીકરા
દીકરીને એથી જ્યાં દરજની કેળવણી આપવી. ખની શકે તો
તેમણે તેમને ઇંગ્રેજી ભણાવવાં. જેમને સરકારી નોકરી કરવી હોય
તેમણેજ ઇંગ્રેજી ભણવું, કે ગૂજરાતીમાં બુજાણ વ્યાકરણાદિ વિદ્યા
શીખવી એમ ઘણાક માણસ માનેછે, પણ એ તેમની મોટી ભૂલ છે.
મનને ઉછેરવાને અને ચોખ્ય માણસ થવાને વિદ્યા ભણવાની અને
વિદ્યાવડે કેળવણી પામવાની જરૂર સર્વેને છે. એવી જ્યાં કેળવણી
પોતાના સંતાનને આપવાને જોઈએ એટલું ધન ન હોય તો લાચાર,
પણ હોય તો આપવી અવશ્ય છે. ઇંગ્રેજી શાળામાં મોકલી ન
શકાય તો ગૂજરાતી નિશાળમાં જ્યાંમાં જ્યાં ધોરણ ભણાવવાં.

૪. શીશુવચ્ચાની રીતો.—૧. જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યાઉપર જવું.
૨. અજાણ્યું પ્રથમ કહીને તેમાં સમજણ પાડવી. ૩. પ્રશ્નોત્તર. ૪.
પ્રદર્શન. ૫. ઉદાહરણ. ૬. પાઠ પૂર્વે રાખ્દાર્થજ્ઞાન. ૭. શીખેલી બા-
બત લખાવી જોવી. ૮. મનોપત્ન.

૧. નાના છોકરાને નવી બિના શીખવતીવેળા તે બિનાને લગતી જાણી-
તી વાતથી શરૂ કરવું, ને ધીમે ધીમે અજાણી બિના ઉપર લાવી મૂકવી
એક જાણીતી વાત ઉપરથી ખીજી જાણીતી, તેપરથી ત્રીજી, એમ જે
અજાણી હતી તે પણ છેલ્લે જાણીતી થાયછે. એક બે ઉદાહરણ લઈએ.
જાણે છોકરાને કાચ તથા ખીજી કેટલીક વસ્તુ પારદર્શક છે તથા સ્લેટ, લા-
કડું, ચામડું વગેરે ઘણીક અપારદર્શક છે એ શીખવવું છે તો, છોકરાના
હાથમાં કાચ આપવો ને તેને પોતાની આંખ આગળ રાખી સામેનો પદાર્થ
જોવાને કહેવું તો તેનાથી તે દેખારો. પછી મોઢા આગળ સ્લેટ રાખીને જો-
વડાવવો ત્યારે તે દેખારો નહિ. વળતી બારીમાંથી જોવડાવવું ને પછી બારી
બંધ કરીને; ત્યાર કોડે એક વાસણમાં પૈસા મૂકી તેમાં નીતવું પાણી રેડવું
ને તે પૈસા તેમાં દેખાડવો; પછી પાણી ઢોળી નાંખી તે પૈસા પર રેતીનો

ઠગણો કરવો ઝમટલે નહિ જણાય. હવે તેમને પૂછવું કે કામ ને સ્નેહમાંથી, જોતાં, પાછીઆમાંથી તથા પાણી અને રેતીમાંથી જોતાં શો ફેર જણાય છે? ઝમટલે તેમનાં મનમાં ઊતરશે કે કેટલીક ચીજોમાં ઝમવો ગુણ છે કે તેમની આરપાર જણાયછે, ને કેટલીકમાંથી આરપાર જણાવું નથી. ઝમવું જ્ઞાન થયું ઝમટલે તેમને પારદર્શક અને અપારદર્શક શબ્દો શીખવવા. ઝમ નાની નાની જાણીતી વાતો પરથી અજાણી સામાન્ય વાત શીખવવી. બાળકની બુદ્ધિને કસરત આપવાને આ રીત અતિ ઉપયોગી છે. જાણીતા વિષય ઉપરથી અજાણ્યા સાધારણ ઉપર બાણનારના મનને દોરવું ઝમે સર્વોત્તમ રીત છે, મોટે અને ત્યાંજીધી ઝમનો ઉપયોગ કરવો. ઉદાહરણ, ઝમકે રૂપિયે મળુ તો અઢીદોકડે રોર ઝમ મ ગણતાં આવડે પછી એ રૂપિયે મળુ તો પાંચ દોકડે રોર, ત્રણ રૂપિયે મળુ તો સાડાસાત દોકડે રોર દેખાડી સાધારણ રીત કઢાવવી કે જેટલે રૂપિયે મળુ તેથી અઢીગણે દોકડે રોર. ભાગને ઝમકઠા કરી આખું બનાવવું તેવી આ રીત છે. જાણીતા પરથી અજાણ્યું નિરાણીઆ પોતાની મેળે શોધે; તેઓ અનુમાન કરે. ઝમે સંયોજન કે એકીકરણ રીત કહેછે.

૨. જે શીખવવાનું હોય તે કોઈવાર આરંભમાં કહેવું પડેછે અને પછી તે સમજાવવું વધારે સહેલું પડેછે. ઝમવો પ્રસંગ હોય તો ઝમ કરવું. ઝમમાં આખું પ્રથમ લઈ તેના ભાગ કરી ઝમે છીઝમે. અજાણ્યું કે સાધારણ પહેલું આવેછે. ઝમ કરવું પડે ત્યારે વિષયને જેમ અને તેમ જાણીતા અથવા લક્ષમાં ઊતરે તેવા દાખલાથી સમજાવવો. પ્રયોગ વિષે પાઠ આ રીતે આપવો છે તો કહેવું કે હોપકૃત વ્યાકરણમાં ત્રણ પ્રયોગ કહ્યા છે, ૧ કતંરી, ૨ કમંણી, ૩ ભાવી. જે ક્રિયાપદને કર્તાનાં જાતિ વચન અને પુરુષ લાગે તે કતંરી, જેને કર્મનાં લાગે તે કમંણી, ને જેને બેમાંથી ઝમેકેનાં ના લાગે તે ભાવી. ઉદાહરણ, હું ચોપડી વાંચીશ, હું ચોપડો વાંચીશ, અમે ચોપડો વાંચીશું. શાસ્ત્રી ચોપડી વાંચશે. ઝમમાં ક્રિયાપદના રૂપનો આધાર કર્તા ઉપર છે. મેં ચોપડી વાંચી. મેં ચોપડો વાંચ્યો. ઝમમાં ક્રિયાનાથ કર્મ છે, ઇત્યાદિ. પહેલી રીતે પણ પ્રયોગ શીખવી શકાય. આને પૃથક્કરણ રીત કહેછે.

૩. પ્રશ્ન.—ઝમે મનનું જાણું હજી છે. હજી જેમ જમીનનું વિત્ત બહાર આવેછે અને વળી તેને ફળવાન કરેછે, તેમ પ્રશ્ન મનને કરેછે,

છોકરાના મનમાં કેટલું જ્ઞાન છે તેથી આપણને જાણીતા કરેછે, અને વધારે જ્ઞાન લેવાને મનને ખેડી લાયક કરેછે. વળી તે પોતાની અણી છોકરાને ભાંડીને તેમને જાગૃત કરેછે. સવાલ બુદ્ધિને સારાણે ચડાવી તીક્ષ્ણ કરેછે. નિશાળીઆથી પ્રથમ સમજાય તો આ લાભ થાય. (૧) સવાલ જેમ ટૂંકામાં ઝમટલે થોડા શબ્દમાં હોય તેમ સારું. (૨) સવાલનો અર્થ જેમ સારું, ને તુરત સમજાય તેમ સારું. (૩) સવાલ પાયરીબંધ જોઈએ, ઝમટલે પહેલા સહેલા, ને આગળ ધીમે ધીમે અધરાયતા જાય. (૪) કોઈવાર જોંધા ચતા ને જુદા જુદા આકારમાં પૂછવા, કેમકે કોઈવાર છોકરા ખરા જવાબ દેછે. ઝમટલે આપણે જે શીખવું હોય તે આપણા બોલેલા બોલ પ્રમાણે બોલી જાયછે, પરંતુ તેનો ખરો અર્થ તેમનાં મનમાં ઊતર્યો નથી. તેઓ સમજ્યા છે કે નહિ તે વર્તવાને આપણાથી જેટલી તદખીર થાય તેટલી કરવી. (૫) જો કોઈ સવાલનો જવાબ વર્ગમાંના કોઈથી ન દેવાઈ શકે તો તેને ફરવીને સહેલા આકારમાં ચૂકવો કે તેના વિભાગ કરવા. એમ કયાં છતાં પણ આપ્યા વર્ગથી તેનો જવાબ ન દેવાય તો આ ચાર કારણમાંનું એક કે તેથી વધારે હશે એમ જાણવું. પહેલું, પ્રથમ સમજાય તેવો પૂછવો નહિ હોય, ખીજું, તેનો વિષય છોકરાના જાણ્યામાં નહિ હોય, ત્રીજું, તે વિષય શીખવ્યો હશે ત્યારે ખરાખર સમજાયો નહિ હોય, ચોથું, છોકરાંની રાકિત કરતાં વધારે અધરો હશે. અંતે તેનો જવાબ મહેતાજીએ કહેવો. કોઈ નિશાળીઆને ઉત્તર ન આવડ્યો ને તે ખીજો નિશાળીઆ કે શિક્ષક કહે તો પછી જેમને ન આવડ્યો હોય તેમને ફરીને પૂછી આવડ્યો એ નક્કી કરવું.

સવાલ બે જાતના છે, ૧ સ્વચ્છ ઝમટલે છોકરાને જવાબ સ્વત્રી આવે એવા. એ પાઠ શીખવવાના પ્રથમ છે. (૨) પરીક્ષક કહેલી ખાતત કે શીખવેલા પાઠ આવડ્યો તેની ખાતરી કરવાના એ પ્રશ્નો છે. પહેલી જાતના પાયરીબંધ યથાયોગ્ય હોય તો મન બહુ કેળવાય. પહેલી રીતે પાઠ આપવામાં એજ કામના છે. ખીજી રીતે શીખવવામાં ઝમટલે ઇતિહાસ, જુગોળવિદ્યાદિમાં અજાણી ખિના કે નિયમ વગેરે કહેવાં પડે ત્યારે જોડે પરીક્ષક પ્રશ્નો ઉપયોગ કરવો. સ્વચ્છ પ્રથમ પૂછવાની રીત એવી છે કે એક પછી એક એવા ચઢતા ચઢતા પૂછવા કે છોકરાને

ઉત્તર જાહે, તેઓ અનુમાન કરી શકે, ને તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય, કેમકે એમાં જાણીતી બાબત શરૂ કરી અજાણીપર લેઈ જઈએ છીએ; એમાંના કેઈ પ્રશ્નનો જવાબ ન દેવાય, ત્યારે નક્કી સમજવું કે આગલા સવાલ સારા નહિ હોય, કે સમજ્યા નહિ હોય, માટે તે ફરીથી પૂછી જવા. છોકરામાં કેટલું જ્ઞાન છે, અથવા કેટલું શીખ્યા ને શું યાદ રહ્યું, તે જાણવાને પરીક્ષક સવાલ કામના છે. અને પ્રકારના સવાલ પૂછવાની રીત એવી રાખવી કે એક સવાલ પહેલાંને તો એક આઠમાને, એક પાંચમાને તો એક પંદરમાને, એમ વગર નિયમે પણ પૂછતાં જવું. એથી ભેગા બેસડેલા છોકરાનું ચિત્ત પાઠમાં રહેછે. નિરાળીઆનું ધ્યાન પાઠ પર લગાડવાનો આ ઉત્તમ ઉપાય છે. તેઓ તરતજ ચિત્ત દઈ સાંભળવા મંડી જાયછે, ને તેઓને કેટલું આવડ્યું તથા તેઓ કેવું સમજ્યા તે આપણા જાણવામાં આવેછે.

જ્યેષ્ઠ સવાલ પૂછવાની રીત એ છે, કે આપ્યા વર્ગને પૂછવો. પ્રશ્ન પૂછતી વખત બધા છોકરા તરફ નજર કરી કહેવું કે જેઓ જાણતા હોય તેઓ પોતાની આંગળી ઊંચી કરે. જેમણે એવી રીતે આંગળી ઊંચી કરી હોય તેમાંના એકની કને તેનો જવાબ કહેવડાવવો. ખીજા જવાબ દેવાના હોય તો પછી કહેવું કે જેને એના જેવો જવાબ કહેવાનો હોય તેમણે પોતાની આંગળી લઈ લેવી. પછી બાકી રહ્યા હોય તેમનામાંથી એજ રીતે જવાબ લેવા. જવાબ ખરો હોય તો ખીજાઓને પૂછવું કે એણે શું કહ્યું? એમ પૂછી તે પાકું કરાવવું. ઉત્તર. શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને શુદ્ધ વાક્યમાં જવાબ સ્વીકારવો. રાખ્દનો ઉચ્ચાર અશુદ્ધ બોલે તો તે સુધરાવવો અને વાક્ય ખોટું બોલે તો તે પણ સુધરાવવું. ઉત્તરનો કાંઈક ભાગ ખરો હોય તો તેટલા કામૂલ રાખી બાકીનો કઢાવવો. જ્યેષ્ઠ પ્રશ્નમાં આ બહુ ઉપયોગી છે. જે રૂપમાં પ્રશ્ન હોય તેને અનુસરતા રૂપમાં તેનો ઉત્તર જોઈએ.

૪. પ્રદર્શન—જે વસ્તુ વિષે પાઠ હોય તે વસ્તુ છોકરાને પાઠ આપતી વખતે મળી શકે તો દેખાડવી; એ રીતનાં જેટલાં વખાણ કંઠીએ તેટલાં એાછાં છે, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે. સારી પેઠે શીખવવાનું એ એક મોટું સાધન છે. એને ન્યાં વાપરીએ ત્યાં સારીજ

અસર કરેછે, અને કેટલીક જગ્યાએ એને કામમાં ન લઈએ તો પૂરું શીખવી શકતા નથી; શીખનાર અને શીખવનારની મહેનત અને વખત મિથ્યા જાયછે. જ્યારે તે વસ્તુ ન મળે ત્યારે તેના જેવી ખીજી ચીજ દેખાડી અને તેટલી સમજણ પાડવી, અથવા ચિત્ર પાડી દેખાડવું કે મીણનો કે લાકડાનો અથવા ખીજા કરાનો નમૂનો કરીને દેખાડવો. જનાવરવિષે શીખવતા હોઈએ તો તે કોના જેવું છે તે કહેવું ને તેનું ચિત્ર પાડી દેખાડવું. પાઠ આપતી વેળા તેમાં આવેલી વસ્તુ વર્ગને દેખાડીએ તો છોકરાનું ચિત્ર તુરત તે ઉપર લાગશે, ને શિક્ષક કહેશે તે તેના મન ઉપર ચોંટશે. આ વાત અનુભવથી જણાઈ છે તેમ કારણથી સાબીત થાયછે. વસ્તુ જોયા વિના તેનું રૂપ મનમાં આણવાની આજક છોકરામાં શક્તિ હોતી નથી; તે શક્તિ મોટાં યયાથી ખૂલેછે, તેથી એ રીત નિરાજમાં વાપરવાની વિશેષ જરૂર છે. બધી વસ્તુ ગામમાં મળી શકતી નથી, ને મળે તો લવાતી નથી. મોટે જેટલી લવાય તેટલી લાવવી, ને આકીનીને વાસ્તે ઉપર જે તદખીરો કહી છે તે કરવી. બુદ્ધિગવિદ્યા તથા ઇતિહાસ શીખવતી વેળા નકશા પાસે રાખવા, ને રહેર, સાગર, નદી, પર્વતાદિ જે પાઠમાં આવે તે તેમાં દેખાડવાં. લખ્યાં ન હોય તો તેની જગ્યા દેખાડવી. વાંચનમાં બુદ્ધિગવિદ્યાનો પાઠ હોય કે ઇતિહાસનો હોય તો એમ કરવું. નદી, ડુંગરાદિ પાસે હોય તો પ્રત્યક્ષ દેખાડવાં.

૫. ઉદાહરણ—નિરાજમાં ધણી આવતોપર પાઠ આપવામાં આવે-છે, જેવી કે, વ્યાકરણ, અંકગણિત, જેના પદાર્થો કે ચિત્ર કે નમૂના કે નકશા કામમાં નથી આવતા; તેવેટકાણે ઉદાહરણ બહુ કામમાં આવે-છે. શિક્ષકે ધણુંક ઉદાહરણ કહેવાં એટલુંજ નહિ, પણ નિરાજનીઆ પાસે તે ઉપરાંત ખીજાં કહેવડાવવાં. તેમને બરાબર સમજણ પડી હશે તોજ પોતાની ગાંઠનાં ખરાં ઉદાહરણ આપી શકશે. છોકરાં કનેથી ઉદાહરણ લેવાથી શીખવેલા વિષયનું માન પાંકું થાયછે, ને વળી મનને સારી કસરત મળેછે.

૬. પાઠ પૂર્વે શબ્દાચેરૂાન.—જે શબ્દોના અર્થ છોકરા સમજતા નથી, તે પાઠ શીખવવામાં વાપરવાથી શિક્ષકની તથા છોકરાની મહેનત તથા વેળા ફોગટ જાયછે. મહેતાજીના મનમાં જે વિચાર છે તે છોકરાનાં

મનમાં લેઈ જવાનું સાધન રાખે છે. મહેતાજીએ કહેલા રાખે નિરાળીઆ માટે કરે, કેમકે નિરર્થક ઉચ્ચાર પાઠ કરવાની શક્તિ છે, પણ પાઠ કરેથી અર્થ સમજાતો નથી. એક મહેતાજીએ છોકરાને વ્યાકરણનો પાઠ આપ્યો, તે સ્વર અને વ્યંજનસંબંધી હતો. વ્યાકરણનું પાનું ઊધાડી મહેતાજી વાંચી ગયા ને કહ્યું કે કાલે ગોખી લાવજો. એમાં આવેલા રાખે છોકરા સમજે છે કે નહિ તેની કાંઈ તજવીજ કરી નહિ, તેથી જુએ, ખીજે દિવસે કેવી ક્ષેત્રી યઈ! એ પાઠની પરીક્ષા વખત એક ચક્રાર માણસ હાજર હતો તેણે વચમાં એક છોકરાને સ્વરનો અર્થ પૂછ્યો, ત્યારે તેણે સાચું જોયાં કહ્યું. એટલામાં ખીજે બોલી ઊઠ્યો કે સ્વર એટલે તળાવ, ને તુરત પેલે વ્યંજનનો અર્થ પૂછ્યો કે ત્રીજાએ કૂવો કહ્યો. સ્વરને સરેવર સમજી એક તળાવ બોલ્યો એટલે ખીજાએ વિચાર્યું કે વ્યંજન એટલે કૂવો હશે. છોકરા ન જાણતા હોય તેવા રાખે લેવાની જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેના અર્થ સારી પેઠે સમજાવવા. પાઠ આપ્યા પહેલાં પાઠમાંના નવા બોલોના અર્થ* બરાબર સમજાવવા. વખતે વાંચનનાં પાઠનો મુખ્ય વિષય કે ભાવાર્થ પ્રથમ સમજાવીએ તો વાક્ય વાંચે તેમ નિરાળીઆ સમજે એવું હોય તો તેમ કરવું. જેમકે કિમિયા વિષે પાઠ હોય તો કિમિયા એટલે શું તે આરંભમાં શીખવવું. વખતે રાખે પાઠમાં આવતા જાય તેમ સમજાવતાં જવું.

૭. શીખેલી 'આપત લખાવી જોવી.—આ રીતનો ઉપયોગ જેમ વધારે થાય તેમ કરવો. હમેશા મોઢાના પરીક્ષક પ્રમથી રાજી થવું નહિ. શીખેલા પાઠને અનેક રૂપે લખાવી જોયા વગર તે છોકરાને આવડ્યો છે કે નહિ, તે બરાબર જણાવું નથી. ચોપડીમાં લખેલા રાખે અને વાક્યો લખાવવાં નહિ, તેની મતલબ ટૂંકામાં લખાવવી. ઈતિહાસના પાઠ ગોખાવીએ તેની પણ વખતે લખેલી પરીક્ષા કરવી;

* “કાઈ શિક્ષકે ખીજાએ વાંચનની ચોપડીઓના અર્થ, કવિતાના અર્થ કે સમજૂતી ઇત્યાદિ છપાવ્યાં હોય તેનો મહેતાજીએ કદી ઉપયોગ કરવો નહિ. છોકરાઓને મહેતાજી જે શબ્દાર્થ સમજાવે તે પ્રથમ રસેટપર લખી સેવાને અને પછી નોટબુકમાં ઊતારી સેવાને તેમને કહેવું.” રાં સાં મોહનલાલ રણછોડદાસ. ડે. એ. ઈ. સૂરત.

પાંચમી, છઠ્ઠી, તથા સાતમી ઓપડીમાંના પાઠની મતલબ માટે રેખાવવાની જરૂર છે. આ રીતનો ઉપયોગ નિત્ય કરવાનો વખત મળતો નથી. અઠવાડીઆમાં કોઈ કોઈ દિવસ કરવો. કાગળ ઉપર મતલબ કે જવાબ લખાવવાની પરીક્ષા થશે તેમાં તથા નિબંધ શીખવવામાં એ રીતે શીખવેલું ધણુંજ ખપમાં આવશે. લખાવી જવું એટલુંજ બસ નથી, લખાવું હોય તે હમેશા તપાસવું. એ તપાસવાની ચતુરાઈ નહિ આવડે તો વખત ધણો જશે. બરાબર લખાવું નહોતું તો નવો પાઠ આપવો નહિ, તેનો તે ફરીને આપવો.

૮. મનોયત્ન.—જે શીખજી તે આવડવાની પરીક્ષા કરવાને તથા તે પાઠું કરાવવાને લખવાનું આપવું અથવા દાખલા મંડાવવા તે મનોયત્ન. કોઈ છંદનું માપ, તાલાદિ શીખવી તે છંદમાં નવી કવિતા જોડાવવી એ મનોયત્ન. ગણિતની રીત શીખવીને પોતાની મેળે ઘેરથી કરી લાવવાના દાખલા આપવા કે નિરાજમાં મંડાવવા એ મનોયત્ન છે. એ રીત આકરણ વગેરે ખીજા વિષયોને પણ લાગુ પડે છે. એમાં મનની શક્તિઓને ધણી કસરત છે. ઉપલા વર્ગોમાં એનો ઉપયોગ વધારે કરવો. મનોયત્ન આપવાનું આજસ કરવું નહિ, કેમકે બુદ્ધિ કેળવવાનાં હથિયારોમાં એ સૌથી વધારે તીક્ષ્ણ છે.

૫. વાર્ષિક પરીક્ષાના સમય પાસે આવે એટલે વરસમાં શીખવેલું હોય તેનું પુનરાવર્તન કરાવવું એ અતિ જરૂરનું છે. ધારણામાંની સઘળી બાબત ફરીને પાઠી કરાવવી.

૬. પાઠ આપવાવિષે.—આ બાબત હોપકૃત કથિત પાઠમાળામાં ધણી સારી રીતે સમજાવી છે, માટે અહીં તેમાંથી કેટલુંક ઉતારી લઈએ છીએ.

૭. પાઠ શીખવતી વેળા કાળાપાટીઆને કામમાં લીધા વિના રહેવું નહિ. પાઠ ચાલતો હોય તે વેળા શિક્ષકે તેપર પાઠનાં મથાળાં લખવાં; કંઠણ શબ્દો, જે વિષય હોય તેના ગુણ વિભાગ વગેરે જે જરૂર હોય તે લખવા. જુગોળ હોય તો નકશો ચીતરવો. ચિત્ર દેખાડવાનો વિષય તે દેખાડવું. પાટીઉં છોકરાની હારની બે છેડેથી સરખે અંતરે મધ્યમાં મૂકવું, એટલે છોકરાની હારની જેટલી લંબાઈ હોય તેથી અડધી લંબાઈ જેટલું છેદું વચમાં રાખવું કે વર્ગના બધા બહુનારાથી તેપર

લખેલું વંચાઈ રહે. પાટીઆઉપર લખાય તે બ્રુશી નાંખવાને એક રૂમાલને પાટીઆ સાથે દોરી વતી બાંધી રાખવો કે બ્યારે જોઈએ ત્યારે હાજર હોય. પાઠ આપવા માંડ્યા પહેલાં પાટીઆને ધોઈ સાફ કરવું તથા સારો અને પૂરતો આકનો કડકો ત્યાં મુકવો.

૮. પાઠ આપતી વેળા મહેતાજીએ હમેશા જાગૃત રહેવું, ને હોશિયારી તથા ઊલટથી પાઠ શીખવવો. ઊભા રહી શીખવતાં જોવી ચપળતા રહેછે તેવી બેશીને પાઠ આપતાં રહેતી નથી માટે પોતાના શરીરને પીડા ન થતાં બની રહે ત્યાંજથી ઊભા રહી પાઠ શીખવવા. એક છેડે ઊભા રહેવું નહિ, પણ વચમાં પાટીઉં હોય તેની એક કોરે ઊભા રહેવું. પાઠ આપતી વખત આમ તેમ કરવું નહિ ને છોકરાની પાસે પણ ચાલી જવું નહિ. ઊભા રહેતાં થાક મઠે ત્યારે ત્યાં ખૂરશી કે સ્ટૂલ ઉપર બેસવું ને થાક ઊતર્યા પછી પાછાં ઊભા થવું. સૌ છોકરાંની સાથું જોઈ નજર નજર મેળવી તેમનું ચિત્ત પોતાની ભણી લેવું. સૌની ભણી નજર દોડાવતા રહેવું, ને જરાએ વાતચીત કે ગરબડ થવા ન દેવી; કેમકે ઘણા છોકરા મળ્યા હોય ત્યાં ગરબડ થાયછે તે અટકાવવાને મહેનત પડેછે, ને વખત વ્યર્થ જાયછે. શીખવતી વેળા ચંચળાઈ રાખવી ને વિષયને ઘટતી હાથની ને માથાની હાલચાલ કરવી. બોલતાં બોલતાં આનાકાની ના કરવી ને અચકાવું કે અટકવું નહિ.

૯. વાંચન સિવાય ઘણું કરીને સઘળા પાઠમાં ત્રણ ભાગ હોવા જોઈએ, ને વાંચનમાં પણ વખતે હોય. ૧ આરંભ પ્રશ્ન, ૨ પાઠનો મુખ્ય વિષય, ૩ પુનરાવર્તન. પહેલા ભાગમાં કાંઈ નવું શીખવાનું નથી, પણ પાઠ આપવો હોય તે વિષે છોકરા કાંઈ જાણેછે કે નહિ, ને જાણેછે તો કેટલું જાણેછે એ ઘોડાક સવાલ પૂછી શોધી કાઢવું, ને તે પછી પાઠમાં ફરીને કહેવું નહિ. સહાયકારી પાઠમાં એ આરંભ પ્રશ્નને ઠેકાણે આપડીને પાઠ વાંચી સંભળાવવો ને જોવું કે સૌ સમજ્યા છે કે નહિ, ને પછી પાઠના મુખ્ય વિષયમાં જો શીખવવું હોય તે ચલાવવું. નિશાળિયા સમજે તેવા શબ્દો અને વાક્યો વડે નવું શીખવવું. પાંચ કે છ મિનિટ બાકી રહે, ત્યારે પુનરાવર્તન કરવું એટલે પાઠમાં જોઈલું શીખવું હોય તેટલું ઉતાવળે પૂછી જવું. એ પરીક્ષા છે માટે

શીખવવાના પ્રશ્ન એ વેળા ન પૂછવા, પરીક્ષાનાજ પૂછવા. ઊંધા ચેતા સવાજ પૂછવા કે જણાઈ આવે કે પાઠ કેટલો સમજાયો છે ને યાદ રહ્યો છે. પાઠ આપતાં પાઠીઆ ઉપર જે લખ્યું હોય તે પુનરાવર્તન પહેલાં બૂચી નાંખીને કે પાઠીઉં ફેરવી નાંખીને એ રીતે પાઠ પૂછી જવો. કોઈ કોઈવાર એમ પૂછવાને બદલે અથવા પૂછ્યા પછી છોકરાને કહેવું કે જે યાદ રહ્યું હોય તે સ્લેટપર લખી લાવો.

૧૦. આ નવી રીત પ્રમાણે પાઠ આપવા સહેલા છે, એમ કોઈએ ન ધારવું. પાઠ સારી રીતે આપવા ઘણાજ કઠણ છે. જેમ સભામાં મોટાં માણસ આગળ બાણણ કરવું હોયછે, ત્યારે જે કહેવું હોયછે, તે વિષે આગળથી વિચાર કરીને તે લખી રાખીએ છીએ, તેમજ પાઠ આપવો હોય તેવિષે આગળથી ઝોળ કરી વિચાર કરી રાખવો ને તે લખી રાખવું. એ રીતે આગળથી તૈયાર કરી રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. આગળથી તૈયાર કર્યાંવિના પાઠ સારા અપાતા નથી. માટે તેમ કર્યાંવિના કોઈએ રહેવું નહિ. આગળથી પોતે પાઠ તૈયાર નહિ કર્યો હોય તો તે કદાપિ કાંઈ અગત્યની બાબત જૂલી જરો, કેટલીક બિના એ વાર કહેરો, જૂલ કરરો, વિષય બરાબર નિયમમાં નહિ ગોઠવારો, છોકરાના સવાલના જવાબ નહિ અપારો અથવા તેમના સંદેહનું નિવારણ નહિ થરો, ને તેથી મહેતાજીનો ભાર એછો થરો, ને તેનાપરથી છોકરાનો ભરોસો ઊઠરો.

૧૧. માટે હરેક શિક્ષકે હરપાઠ આગળથી તૈયાર કરી રાખવો. જે વિષે પાઠ આપવો હોય તે વિષે પહેલાં કોઈ દહોડો પાઠ ન આપ્યો હોય તો તે તૈયાર કરી તેની નોંધ લખવી. પાઠ આપ્યા કેડે એ નોંધ સાંજરે ઘેર લઈ જવી, ને પાઠ આપ્યાના અનુભવથી તેમાં જે ઝોટ જણાય તે સુધારવી, ને પછી તેને એક ચોપડીમાં બાંધવી. જે વિષે પાઠ આપવો હોય તેજ વિષે અગાઉ પાઠ આપ્યો હોય તો તે વેળા કરેલી નોંધ લખી રાખી હોય તે વાંચી જવી ને પોતાના વધેલા અનુભવથી તેમાં જે ચૂક જણાય તે સુધારવી અથવા તે દહોડે જે છોકરાને પાઠ આપવો હોય તેમની ને આગળ જેને પાઠ આપ્યો હોય તેમનાં જ્ઞાન બુદ્ધિ વગેરેમાં ફેર હોય તો તેને અનુસરતો ફેરફાર કરી નવી નોંધ કરવી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નોંધ ચોપડીમાં રાખી હરો તો એ ત્રણ વર્ષમાં ઘણી નોંધ એકઠી થયેથી

નવી નોંધ કરવાની મહેનત ઘણી ઝાઝી થશે. જે મહેતાજી કને ઝવેલી ઘણી નોંધ ભેગી થઈ હોય તેણે તેટલાથીજ તૃપ્ત રહેવું નહિ, પણ ઘટતા વિષયોપર તેના જાણ્યામાં આવે તેઉપર વખતે વખતે નવી નોંધ લખવી.

૧૨. નોટ લખવાનો હેતુ ઝવેલા નથી કે પાઠમાં જે કહેવું હોય તે બોલિબોલ લખવો, ને જે લખ્યું હોય તે નિબંધ વાંચતા હોઈઝ્મ તેમ છાકરા આગળ વાંચવું. જે કહેવું હોય તે શીખવનારને સાંભરે માટે તેની મતલબ નોંધમાં લખવી, ને પાઠ આપતી વેળા તેને હાથમાં રાખવી કે કાંઈ જૂલી જાય તો તેમાં ઝટ બોધાય. કાંઈ જૂલ કે ગૂંચવણ પડે તોજ નોંધમાં જોવું, ત્યાર વગર તેમાંથી વાંચવું નહિ. નોંધમાં કેટલીકવાર સવાલ તથા તેના જવાબ લખવા ઠીક પડેછે, પણ ઝમ ન સમજવું કે તેજ સવાલ પૂછવા ને તેજ જવાબ છાકરા પાસેથી લેવા. વિષય શીખવવાના પ્રકાર તથા તેની પાયરીબંધ ગોઠવણ દેખાડવાને ઝમે સવાલજવાબ નોંધમાં લખાય છે.

૧૩. નોંધ (નોટ) એ જાતની છે, ૧. સંક્ષેપ નોંધ ને ૨. પૂર્ણ નોંધ. ઝમે બીજી મિત્ર છે. ઝમેમાં હાંશિયાપર સંક્ષેપ, ને બાકીના ભાગમાં તેનો વિસ્તાર લખાય છે.

૧૪. સંક્ષેપ નોંધમાં પાઠની મુખ્ય બાબનો ખરા અનુક્રમ પ્રમાણે લખવી, ને તેના વિભાગ તેના પેટામાં લખવા. સંક્ષેપ નોંધ જાણે પાઠનો પાથો કે ઝોખું છે. ઝમેના ઉપર પાઠની ઈમારત ચણાય અથવા પાઠ તેમાં ભરાય. શીખવવાનો મસ માવરો થયા પછી સંક્ષેપ નોંધ કરેથી કામ બરોબર ચલાવી શકાય. અનુભવી ને ચતુર શિક્ષકને પૂર્ણ નોંધ કરવાના પ્રસંગ ઝોછા કે ઝવચિત્ આવેછે.

૧૫. સંક્ષેપ નોંધમાં જે મથાળાં લખ્યાં હોય તે કઈ રીતે શીખવવાં, કઈ જાતના સવાલ પૂછવા, કયાં દૃષ્ટાંત આપવાં, વગેરેનું જે લખવાનું હોય તે પૂર્ણ નોંધમાં લખવું. પૂર્ણ નોંધ લખવા માંડ્યા પહેલાં સંક્ષેપ નોંધ કાગળના હાંશિયાપર લખવી. ઝમે હાંશિયાની પહોળાઈ કાગળની પહોળાઈને ત્રીજે હિસ્સે રાખવી, ને તેની ને બાકીના કાગળની વચ્ચે ઝમક લીટી દોરવી. બાકીનો ઝમક તૃતીયાંશ કાગળ રહે તેમાં પૂર્ણ નોંધ લખવી. ઝમે જેવો વિષય તે પ્રમાણે થોડી કે

વધારે વિસ્તારીને લખવી. જેમકે કોઈ કંઠણુ વિષય સારા અનુક્રમે જોડવેલા સવાલથી શીખવેલા હોય તો તે બધા સવાલ લખી રાખવા ને તેના ધણું કરીને છોકરા આવા જવાબ દેશે એવું જે સંભવે તે પણ લખવા, પણ કાંઈ મુકાબલો કરવો હોય કે દૃષ્ટાંત આપવું હોય, અથવા પાઠ સમજાવવાને કોઈ વાત કહેવી હોય તો ધણું કરીને તેનું નામજ લખવું, વિસ્તાર કરવાની જરૂર નહિ. જે દલીલ દાખલા કે વાતથી ધણી બાબત સમજાવવી હોય તે દલીલ વગેરે એકવાર લખી તો બસ છે. પછી ટૂંકામાં લખવું કે એજ રીતે બીજી બાબતો સમજાવવી. વળી જે પાઠમાં દલીલ દાખલા આપવાના ન હોય, પણ છોકરાને કાંઈ નજરે દેખાડી તેમની કનેથી રાખેલા, અનુમાન, વગેરે કાઢવાં હોય તો વિસ્તારીને પ્રશ્નઉત્તર લખવાની જરૂર નથી.

૧૬. નોંધમાં લખેલી રીતે બંને ત્યાંજથી પાઠ શીખવેલા. પણ હ-મેરા તેમાંના સવાલ જવાબ કામ લાગે એવું બનવું મુશ્કિલ છે. જે સ્વચ્છ પ્રશ્ન તૈયાર કર્યા હોય, તેથી છોકરાને સમજણ ન પડે ત્યારે બીજા પૂછવાની જરૂર પડે, અથવા શિક્ષકે ધાર્યું હોય કે આ વાત છોકરાને નહિ આવડતી હોય એમ જાણી સમજાવવાને વિસ્તારી હોય, પણ વખતે એમ બંને કે તે છોકરા જાણતા હોય, અથવા આ વાત તેઓ જાણતા હશે એમ ધારી તે વાત ટૂંકામાં લખી હોય, ને પાઠ આપતી વખત માલુમ પડે કે તે છોકરા નથી જાણતા, ત્યારે નોંધમાં ન લખી હોય તોપણ જોડે કહેવી પડે. એવે સમયે મહેતાજીએ પોતાના જ્ઞાન અને પોતાના બુદ્ધિબળે કરી એવી અડચણ ખરીડવી. ને પાઠની મુખ્ય મતલબ પાર પાડવી એટલે છોકરાને તે સારી પેઠે સમજાવવો, પછી તે નોંધમાં હોય કે ન હોય. એવેજ વખતે પાઠ આગળથી તૈયાર કરવાનો ફાયદો જણાયછે, ને સારા મહેતાજી ને નકારા મહેતાજીમાં ફેર માલુમ પડેછે. બંને પ્રકારની નોંધના બહુ સારા નમૂના કથિત પાઠમાળામાં આપ્યા છે. એ જોડે ચલાવવાના સામાન્ય જ્ઞાન અને સહાયકારી પાઠના છે. એ ઉપયોગી પુસ્તકનો અજમાસ પ્રત્યેક શિક્ષકે કરવો. અંકગણિત, જ્યોતિષવિદ્યા, ઇતિહાસ, અને વ્યાકરણ પ્રથમ વગર ચોપડીએ જોડે શીખવવાના વિષય છે જોડે તેની નોંધ તૈયાર કરવાને એ નમૂના કામ લાગે તેવા છે. સામાન્ય જ્ઞાન, અને

સહાયકારી પાઠ આપવાથી કાયદો છે, માટે તે એમાં દેખાડ્યા પ્રમાણે આપવા. વાંચનના પાઠની નોંટો પણ એજ રીતે લખવી.

૧૭. પાઠ તૈયાર કરવામાં તથા આપવામાં લક્ષ રાખવું કે પાઠના વિષયપર જેટલી ખર્ચ મળે તેટલી નિશાળની લાઠિયરીનાં પુસ્તકો તથા ચોપાનીઆમાંથી તથા ખીજી રીતે શોધી કાઢવી. એમ નહિ કરે તો જે શીખવવું જોઈએ તે આવડશે નહિ તથા છોકરાના શક તથા સવાલથી શીખવનાર ગભરાઈ જશે અને તેને ખરા જવાબ સૂજશે નહિ. શિક્ષક તે વિષે જેટલું જાણે તેમાંનું કિયું અને કેટલું શીખવવું તે ચુકર કરવામાં ડહાપણનો ખપ છે, નિશાળિયાની શીખવાની શક્તિ, જ્ઞાન, અવસ્થા, ડેરવેલા વખતમાં પાઠ પૂરો થવાનો સંભવ અને પાઠ સમજવાને તથા તેમાં રસિકતા આણવાને કેટલાની જરૂર છે તે ધ્યાનમાં લઈ ખપજોગું નોંધમાં લખવું; બાકીનું મનમાં રાખવું ને જરૂર જણાય તો તેમાંથી ચોગ્ય હોય તે લેવું. પાઠમાં વિષય જોઈએ એટલોજ લેવા તેનું કારણ એ કે થોડી બાબત સારી સમજાવવાથી છોકરાની બુદ્ધિ સારી ખૂલશે. એકદમ ઘણું શીખવવા જાહેરું તો બિલકલ તે ગુંચવાશે અને તેમને કાંઈ યાદ રહેશે નહિ. અડધા કલાકપહોંચે એટલી બાબત જોઈએ, એથી એાધીએ ન જોઈએ ને વધારે પણ ન જોઈએ. બાળક છોકરાં કે છોડીને અડધા કલાક કરતાં વધારે પાઠ કદી પહોંચવો ન જોઈએ. વાંચનના પાઠની લંબાઈ ચોપડીમાં છે તે ઉપર અને ત્યાંજાકી ધ્યાન રાખવું. ઘણું કરીને તે ડેરવેલા કાળમાં પૂરો થવો જોઈએ. જરૂર જણાય ત્યારે તેને લગતા સહાયકારી પાઠ જુદે વખતે આપવાથી ઘણું કરીને તેમ બની શકશે. પણ પાઠ પૂરો કરવાને કાર્યું શીખવવું નહિ. પાકો પાઠ શીખવવાને તથા સાફ વાંચવાની ટેવ પાડવાને વખતે તેજ પાઠ બે દહાડા પહોંચે તો ફીકર નહિ. પરંતુ એક પાઠ એક દિવસને માટે છે એ ધ્યાનમાં રાખી તેમાંની બાબતનો ઘટતો વિસ્તાર શીખવવો. પાઠ ઘણા દિવસ ચાલે તો ઘોરણ પ્રમાણે વરસમાં ચોપડી પૂરી થાય નહિ, માટે વિષયમાંની બાબત ઘટતી જોઈએ. તે વિષે શિક્ષક જેટલું જાણતો હોય તેટલું બધું કહેવું એવી જરૂર નથી. પણ જેટલું નિશાળિયાની બુદ્ધિને તથા અભ્યાસને લાયક હોય તે તેમને

હાલ ને પછીથી જોલાનો ખપ હોય ને જોલું તેઓ ખુશી ને લાભથી શીખી શકે તેજુજ શીખવું.

૧૮. આખતને ઘટતા અનુક્રમમાં ગોઠવવી જોઈએ. પહેલી જે ધણીજ સહેલી ને છોકરા ધણું કરીને જાણ કે સહજ સમજે તેવી લેવી; પછી તેથી જરા કઠણ, તેના પછી તેથી વધારે કઠણ એમ લેવી. દરેક શીખવવાની આખત ઘટતી રીતે ગોઠવવી તથા તે શીખવવી. પાછલે દિવસે શીખવેલો પાઠ પૂછવો. તે નવો પાઠ આપવાથી એટલે નવું શીખવાથી કેવળ બિન છે એ એના બેદ સમજી શીખવતી વેળા તે મનમાં રાખવો. એકને સારૂ વખત જુદા જોઈએ. જે લાગલાગટ હોય તો એ મળીને વધારે વખત જોઈએ. ઉપર અર્ધી કલાક કહ્યો તે કેવળ નવું બણાવવાને માટે છે.

૧૯. સાત શીલામણ.—શિક્ષકે સદા ધ્યાનમાં રાખવાની ને નિત્ય ઉપયોગમાં લેવાની છે.

૧. ટેવનો ઉપયોગ કરવો.

ધણું કામ આપણને મહાવરાથી કરતાં આવડેછે. જે કામ પહેલું મુશ્કિલ લાગેછે તે ટેવથી સહજ થઈ શકેછે. સાંઈ કે નઠારે જેવું કામ કરવાની ટેવ પડી હોયછે તે આપણાથી અજાણમાં થઈ જાયછે. છોકરા તો ધણુંખઈ ટેવથી શીખેછે. રાખ્દવડે તેમનાથી થોડુંજ સમજાય છે, કેમકે તેઓ ધણા રાખ્દો જાણતા નથી, તથા લાંબા વિચાર કરી શકતા નથી; માટે ધણી આખતો તેમને દેખાડવી પડેછે, તથા તેમની કને કરાવવી પડેછે. તેનું તે બહુવાર કરે એટલે તે કરવાની ટેવ પડેછે. કેળવણીના કામમાં એ માતું એાજર છે. નીતિ શીખવવામાં એનો અવશ્ય ઉપયોગ કરવો. જે નહિ કરીએ તો એ બલદી હરકત કરે, કેમકે સારી ટેવ નહિ પાડીએ તો નઠારી પડશે; ને પડ્યા પછી તેને કાઢવી કઠણ છે. વિદ્યાભ્યાસ પણ ટેવથી સારૂ થાયછે.

૨. પહેલેથીજ પાકું શીખવવું.

કાંઈ પણ કામું શીખવવું નહિ, થોડું શીખવાય તો ફીકર નહિ, પરંતુ જોલું શીખવવું તેજુ પાકું શીખવવું, અપૂર્ણ શીખવાની ટેવ પાડવી

નહિ. આરંભથી કાચું શીખવાની ટેવ પડી તો તે આગળ હેરાન કરશે. કાચા પાયાપર બાંધેલી ઈમારત ઝાઝીવાર ટકતી નથી. વળી હાલ જે ભણાવીએ છીએ તે આવડવું આગળ શીખેલા ઉપર ઘણા આધાર રાખે છે. દૃષ્ટાંત—ત્રિરાશિ આવડવાને સાર ભાગાકાર, ગુણુકાર, ઇત્યાદિ પાકાં આવડવાં જોઈએ; તે ઉતાવળે ને ખરાં ગણવાનો મહાવરો જોઈએ; તેવું ન હોય તો દાખલા ખોટાજ પડે કે મોડા થાય. કાચું શીખવેલું હોય છે તે શીખનારને થાકુંજ કામમાં આવે છે; તે પરીક્ષા વખતે શીખવનારની કુજેતી કરાવે છે.

૩. પાયરીબંધ શીખવવું.

એટલે પહેલું સહેલું ને પછી ધીમે ધીમે કઠણ આવડતું જાય એમ ભણાવવું. પગથીએ પગથીએ ચઢીએ તો જગ્યા મહેલને મથાળે જવાય છે, કૂદીને જવાતું નથી. ઉદાહરણ, અંકગણિતની રીતોનાં કારણ કરતાં તે રીતો શીખવી સહેલી છે; માટે રીતો પહેલી શીખવવી. રીતો કરતાં તેના દાખલા ગણવા સહેલા છે, માટે થોડા દાખલા ગણતાં શીખવવા, ને વળતી તેપરથી રીત કાઢતાં શીખવવી. વખતે રીત પહેલી કહેવી પડે તો તેમ કરવું. વ્યાકરણ, ભૂગોળવિદ્યા, વગેરે સઘળા વિષયોમાં પહેલું સહેલું સમજાવવું ને પછી મુશ્કિલ. તેમજ પહેલા પાઠ નાના હોવા જોઈએ. પછી જેમ જેમ છેાકરાની શુદ્ધિ વધારે મહેનત કરવાને શક્તિમાન થાય તેમ તેમ મોટા પાઠ આપવા. લેખાં, અંકગણિત, અક્ષરગણિત, વગેરેના દાખલા મંડાવવા તેમાં પણ આ નિયમ યાદ રાખવો. સહેલા દાખલા ઉતાવળે ને ખરા ગણી શકે ત્યારેજ અધરા મંડાવવા. વળી ઘણા વિષયો નાનાં છેાકરાં જોડે શીખી શકતાં નથી, માટે આરંભમાં થોડા લેવા.

૪. રસિક લાગે એવી રીતે મળાવવું.

માણસનો સ્વભાવ છે કે જે કામમાં તેને રસ લાગે તે જાલટ, જોસ તથા તનમનનું બધું બળ લગાડીને કરે છે, ને તે કામ પાર પડેથી તેને હરખ થાય છે. આ નિયમ બાળક અને વૃદ્ધ સર્વેને લાગુ પડે છે. જે ત્રણ વર્ષના છેાકરાને પણ કાંઈકરવામાં મજા પડે છે ત્યારે તે હોંસથી કરતું જાય છે, તથા રાજી થતું જાય છે. જે તે કઠણ પડે તો વધારે ઉમંગથી મંડવું રહે છે, ને ફતેહ પામે છે ત્યારે ખુશી થાય છે. વળી છેાકરા તથા છેાક-

રીઆને જે રમતમાં વધારે રસ પડેછે તેમાં તેઓ વધારે આનંદ પા-
મતાં જણાયછે; તેમાં અનેક અતુરાર્થ કામ લગાડેછે, તદ્દનીશ શોધી
કાઢેછે, અને પોતાની ખુદ્ધિ ખૂબ વાપરેછે તેનું કારણ એજ છે. જે
કામમાં રસ પડતો નથી તે કામ કરવું તેમને ગમતું નથી, ને જે કોઈ
તેમને બળાહારે કરાવે તો વેંઠે કરતાં હોય તેવાં સુસ્ત અને ઉદાસ જ-
ણાયછે. સુસ્તી અને ઉદાસી નિરાજનમાં ઘણી હરકત કરેછે. મહેતાજી
અને નિરાજિયા બંનેના એ વેરી છે. એને નસાડવાનો સરસ ઉપાય
એ છે કે શીખવનારને શીખવવામાં રસ લાગે, અને બાણનારને બાણ-
વામાં રસ લાગે એવું કરવું. મહેતાજીને બગાસાં આવેછે, ને છોકરાં
ડોલાં ખાયછે, કે વાતો કે હોકારા કરેછે, તેનું એક માટું કારણ એ છે
કે તેમને પોતાના કામમાં રસ લાગતો નથી.

૫. ભય કરતાં માયાનો ઉપયોગ વધારે કરવો.

કેટલાએક મહેતાજીઓ તથા ઘણા લોક એમ ધારેછે કે છોકરાની
સુસ્તી બેડાવવાનો, તેમને ઉદ્યોગી કરવાનો, તેમનું મન રમતમાંથી કાઢી
નાંખવાનો, તેમને બરાબર વખતે હરરોજ હાજર રાખવાનો, તથા બાણવા
ઉપર પ્રીતિ લગાડવાનો ઉપાય માત્ર માર અથવા ખીજી તરેહનું દુઃખ
અને ખીક છે. આ તેમની ભૂલ છે. એથી તો બલદી ખરાખી થાયછે.
નિરાજ દુઃખની જગા છે એવું નિરાજિયા એથી ધારેછે, તથા બાણવાને
અહાતા નથી. વળી જૂઠું બોલવું, છેતરવું, ખુરામત વગેરે જૂલમથી
પેદા થનારા દુર્ગુણ કેળવાયછે, માટે ભય દેખાડવાના પ્રસંગ જેમ થોડા
પડે તેમ કરવું. ખીક કરતાં હેત ઘણું કરીને સારું કામ કરેછે. મહેતાજી
છોકરાનાં માખાપને ડેકાણે છે, માટે માખાપ જેમ છોકરાં ઉપર માયા
રાખેછે તેમ તેણે પણ રાખવી જોઈએ. ‘ભય વગર પ્રીત નહિ’ એ
કહેવત ખોટી નથી, પરંતુ એકલા ભયથી અથવા અતિશય ભયથી ફક્ત
ત્રાસ બેપજેછે, છોકરાંનાં મન ખાટાં અને ઉદાસી રહેછે, તેમને બ-
ણવાનો ઉમંગ થતો નથી, માયા ઉતાર કામ કરેછે, ને ઘણા તો ભણ્યા
વગર રહેછે. મહેતાજીને હૂકમ જે ન માને તેને ઘટતી શિક્ષા કરવી
એ ઠીક છે, પણ મહેતાજી અમને દુઃખ દેનાર છે એવું તેમનાં મનમાં
કદી આવવું ન જોઈએ. અમારો વાંક પડશે તોજ મહેતાજી નાખુશ
થઈ શિક્ષા કરશે, સારી રીતે વર્તીશું તો ખુશી થશે, અમારા ઉપર તે

હમેશ બહુ માયા રાખેછે, તે સારા સ્વભાવના છે, એમ તેઓ કહે-
એવું કરવું; હસમુખા રહેવું; મોઠે વચને તેમની જોડે બોલવું. મહે-
તાજીનું માન રાખે, પણ તેમનાથી કંપે નહિ, ને હોંસે હોંસે નિરાળે એવે
એવું થવું જોઈએ. એવું શી રીતે થઈ શકે તે આગળ દેખાડવું છે.

૬. છોકરાને પોતાની મેલે સૂણે એમ કરવું. અડચણ ત્રસેડવી નહિ, પણ ત્રસેડતાં શીખવવી.

છોકરાને મહેતાજીએ બહુ કહી દેવું નહિ, પાઠમાં જોડવું નવું શી-
ખવાનું હોય તેટલું સઘળું એકદમ ખતાવી દેવું નહિ. થોડું શીખવવું
ને બાકીનું બને ત્યાંજથી પોતાની મેળે શોધી કાઢે એ બહુ ફાયદાકારક
છે. એમ થાયછે ત્યારે છોકરાંના મનને જોઈએ તેટલી કસરત
પહોંચેછે. માત્ર એકા એકા સાંભળે કે મહેતાજી દેખાડે તેમ કરે
તેમાં થોડીજ મહેનત છે, ને મન થોડુંજ કેળવાયછે; એથી નિરા-
ળિયાનું ચિત્ત ખીજી બાબતોપર કે રમતમાં જાયછે, હોંસ પેદા થતી
નથી, ને રસ લાગતો નથી. એ સ્વાભાવિક છે કે માણસ પોતાની મેળે
પોતાને માથે લેછે તે ઘણી મહેનતથી કરેછે. છોકરાંને પોતાની મેળે
શોધવું પડેછે, ત્યારે તેઓ જાગૃત રહેછે, ને તેમને યાદ વધારે રહેછે.
ઘણીક બાબતોમાં મહેતાજીનું કામ રસ્તો દેખાડવાનું છે, ઠેઠ લગી
લેઈ જવાનું નથી. નિરાળે બહુ શીખવી શકાતું નથી, ઘણું બાકી
રહેછે તે માણસ મોટપણે પોતાની મેળે શીખે છે, મોટે મેળે
શીખવાનો મહાવરો નાનપણથી કરાવવો. લેખાંનો કે અંકગણિતનો
દાખલો મંડાવ્યો તે ન આવડ્યો એટલે પાટીઆ ઉપર કરી જવો
એ સહેલું છે; તેમજ વ્યાકરણ કરતા હોય ત્યારે કોઈ શબ્દ ન
આવડે કે બોલું કહે, ત્યારે અર્થ હોય તે કહી દેવું એ સહેલું છે,
પણ એથી છોકરાનું મન કેળવાતું નથી. તે દાખલો કેમ કરવો કે
તેમાં શી રીતે ચૂક પડી ને તેવી ફરીથી શું કરે નહિ પડે તે બ-
તાવવું કઠણ છે; બોલું શા કારણથી હતું, ને અર્થ કેમ થાય એ
સમજાવવું મુશ્કેલ છે. મહેતાજી તો સહજ કહી જાયછે, પણ તેથી
છોકરાંને આવડતું નથી; છોકરો પોતે મહેનત કરેછે ત્યારેજ સમ-
જેછે. બાળક છોકરાંને હોંડતાં શીખવવું હોય તો તે તેને તેડથી
આવડતું નથી. હાથ પકડીને ચલાવતાં બહુ વખત જાયછે, પરંતુ

જમ ન કરતાં માખાપ હમેશ હાથે કે કોડે લઈને ફરે તો છોકરે હોંડતાં શીખેજ નહિ, ને કદી ચાલી નહિ શકે. ભણવામાં જે અડચણ આવે તે પોતાની મેળે ખસેડવાની ટેવ પાડીશું, તો આગળ જતાં સંસારમાં હરકતો આવશે તે મટાડી શકશે. મનને સ્વતંત્રપણું શીખવવું એ ધણું અગત્યનું છે. તેમાં આ દેશના લોકમાં તો એ સદ્ગુણની બહુ ખોટ છે, મોટે વધારે ધ્યાનમાં રાખવો. છોકરાને હરકોઈ બાબત વિષે સવાલ પૂછવો, ને તેનો જવાબ તેમને ન આવડ્યો કે પાઠરો કહી ન દેવો, ખીજા રૂપમાં અથવા સહેલો કરીને કે તેનો થોડો ભાગ પૂછવો, થોડું કહેવું એમ બુક્તિ એ કરી તેમની પાસેથી જવાબ લેવાય તો ઠીક. “સરસ્વતી”નું મંદિર એવા ઊંચા ડુંગરપર છે કે તેપર જેને ચઢતાં ન આવડે તે ગળડી પડેછે. મહેતાજી નિરાળિયાને ખાંધે એસાડી લેઈ જાય, તેથી તે ડુંગરપર ચઢતાં નહિ આવડે. મહેતાજી સરસ્વતીને ખોળે એસાડી આવે, તો પણ તે પ્રસાદ આવે તે લેઈ ઘેર પાછા ન આવાય.

આ વિષય સમજાય તે કેળવણી અને ભણાવવાનો ભેદ ધ્યાનમાં ઊતરે; ભણાવવું અને ભણતા કરવા, પોતાનો વિચાર કહેવો ને ખીજને વિચાર કરતાં શીખવવું એ કેવાં જુદાં છે તે જણાય. નિરાળે છતાં, ને નિરાળેથી ઊઠ્યા પછી મોટી ઉમરે પણ મહેતાજી એ બતાવેલે માર્ગે હોંડ્યા જાય અને નવા રસ્તા ખોળે એવું કરવાને આ બુક્તિ બહુ કામની છે.

૭. જ્ઞાન કરતાં વધારે શીખવવું, પણ શક્તિ ઉપરાંત શીખવવું નહિ.

જેટલું છોકરાને આવડતું હોય તેટલાથી વધારે શીખવવું, પણ જે સમજવાની તેનામાં શક્તિ ન હોય તે ન સમજવવું. જે પાઠ કરવાને તેની બુદ્ધિ નથી તેવા પાઠ કે વિષય ન શીખવવા. જેમ જેમ તેમનામાં જ્ઞાન વધેછે ને ઉમરે મોટા થાયછે, તેમ તેઓ વધારે તથા કઠણ બાબતો શીખી શકેછે, કેમકે તેમનાં મનની શક્તિઓ જોરાવર થતી જાયછે. તેમની શક્તિના બળ પ્રમાણે તેમના ઉપર ખોળે મૂકવો.

૨૦. આ સાતે શીખામણ અમૂલ્ય છે. મહેતાજી એ તથા આ-

સિસ્ટન્ટ મહેતાજીએ નિરંતર પોતાના હૃદયે રાખવી, કદી વીસરવી નહિ. સારાં જડા કાગળપર સોનેરી અક્ષરે લખી કાચના તકતામાં જડી હરરોજ નિશાળે જતી વેળા વાંચવાલાયક એ છે. હરેક પાઠ શીખવવામાં એનો ખપ છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રત્યેક વિષય શીખવવાના વિશેષ નિયમો.

૨૧. અંકગણિત—આપણા લોક બાળકને બાણવવાનો આરંભ એકડે એક શીખવવા માંડી કરેછે. એ વિદ્યાની સંસારમાં અગત્ય જોતાં એમ કરવું ઠીક લાગેછે. આપણે શીખવવામાં બે મતલબ ધ્યાનમાં રાખવી. એક તો એ કે દુનિયાદારીમાં કામમાં આવે, બીજી એ કે મનની શક્તિને કસરત આપે અને કેળવે. પહેલી મતલબ એના નિયમ અને દાખલા શીખવે પાર પડેછે. બીજો હેતુ એના નિયમનાં કારણ સમજાવેથી હાંસલ થાય. આપણી નિશાળોમાં એ બંને સામિલ રાખવા. એ વિદ્યા શીખવવાનો આરંભ ચાલતી રહી પ્રમાણે કરવો નહિ. જૂની રીત એ છે કે પ્રથમ બાળકને એકડે એકથી સાઝઘી અંકનું નામ પાડે કરાવેછે, પણ એથી તેને અંકનું જરાએ માન થતું નથી, માત્ર રાખ્દો અર્થ સમજ્યા વિના મોઢે કરેછે. અર્થ સમજે ને મોઢે કરે એ જોડે થવું જોઈએ, મોઢે અંક અને વસ્તુને પ્રથમથીજ બેળાં રાખવાં. એક બદામ કે પૈ, કે લાકડાનો કે ઠીક-રાંના કડકો, કાંકરો અથવા હરકોઈ જણસ બતાવીને આ એક છે એમ શીખવવું, પછી બે દેખાડી બે, ત્રણ દેખાડીને ત્રણ એ પ્રમાણે એકથી દસલગી શીખવવું. અંક જોડે સામિલ રાખવાં ને ગણતાં શીખવવું એથી બુદ્ધિને કસરત મળેછે, અને મનોરંજક લાગેછે. છોકરાંને એમાં સમજણ ઘણી ધીમે ધીમે પડેછે પણ તેની શીકર નહિ. ચાકે વતી પાટીઆ ઉપર આંકા કરી પૂછવું કેટલા થયા? એક આંકા કરી કહેવું આ એક. પછી એકડા તેની નીચે લખી કહેવું એક આમ લખવો. પછી દરેક બાળકને તે લખતાં શીખવવો. પછી બે આંકા

કરી પૂછવું કેટલા થયા? છોકરાં કહેશે એ. ત્યારે શિક્ષકે કહેવું અફ. એ આંકાની તળે બગડો લખી કહેવું એ આમ લખાય છે, ને એને બગડો કહેછે. પછી તે બધા પાસે લખાવેા. એ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે અંક શીખવવા. લખોટાયંત્રથી તથા ખીજી વસ્તુઓથી અંક ખરા કરાવવા. અંકના લિસોટાને બદલે આંકડા લખવાના કારણની સમજણ પણ પાડવી. આઠ લખવા હોય તેવારે આઠ એકડા લખીએ તેના કરતાં આઠો લખીએ તે વધારે સુગમ છે. એવું આઠ આંકા કે એકડા અને આઠો કહાડી દેખાડવું ને સમજાવવું. એ મુજબ દશ આવડે પછી વધારે આંક લખવાની રીત જીદાં જીદાં ઉદાહરણવડે સમજાવવી અને શીખવવી. નવલગી એક આંકડાથી કામ ચાલેછે. એકડા ઉપર મીકું જમણે હાથે ઘૂંકે દશ કહેવાયછે. એ એકડા લખે અગીઆર, એકડાને જમણે હાથે બગડો લખે બાર કહેવાય. એમાં કેટલાકને વધારે ને કેટલાકને એાછી સમજણ પડશે. કોઈ છોકરાને જરાએ નહિ પડે, પણ તેની ચિંતા નહિ. હરરોજ અડધો પોણા કલાક એ શીખવવામાં ગાળવો, અને તેટલોજ વખત કોઈ વસ્તુ ગણવામાં તથા તેને ઉમેરવા, એાછા કરવા, ગુણવામાં ગુજારવો, બાકીના વખતમાં જૂની રીત પ્રમાણે આંક લખાવવા. એ બંને રીત બેગી રાખ્યાથી જ ફળ થાયછે તે બેમાંથી એકને વળગી રહ્યાથી થતું નથી. એક ત્રી ત્રણ, એ ત્રી છ, ત્રણ ત્રી નવ, વગેરે આંક જોડે કરે તેમાં લખોટા-યંત્રવડે સમજણ પાડી રાકાય તેટલી પાડવી, પણ એક પાડામાં સમજણ પડે ત્યારેજ ખીજે આપવો એવું કરવાની જરૂર નથી. સમજણ પડવા માંડશે એટલે સહેલું અને રસિક પણ લાગશે. વળી એની જોડે એવું પણ પૂછતાં રહેવું કે છ ને એ કેટલા? સાત ને ત્રણ કેટલા? સાત ને એ કેટલા? જવાબ આપે તો કહેવું કેમ થયા તે આ લખોટાવડે દેખાડો. આઠમાંથી એક જાય તો કેટલા રહે? એ જાય તો કેટલા, વગેરે તરેહતરેહના હરરોજ નાના નાના મ્હોડાના સરવાળા બાદ બાકી આરંભ કરનાર બાળકને પૂછી લખોટાયંત્રથી સાચાં કરાવવાં. તેમજ આંકના પલાંકા પણ આંક શીખે તેમ તેમ પૂછતાં રહેવું. આંક ઉપરથી ઝટ થઈ શકે તેવા હિસાબ શીખવવા.

ઉદાહરણુ, દુઝાં આવડે ત્યારે ઝમ્ક પેસાનું બરીર દુધ તો બે પેસાનું કેટલું ? ચોકનો પાડો આવડે ત્યારે ઝમ્ક રૂપિઆનું ૪ શેર ધી તો ચાર રૂપિઆનું કેટલું ? સાત ને ત્રણ કેટલા ? ઝમે રીતે આંક વીસાશ્રધી આવડે અને આંકમાં સમજણ પડે ત્યારે સંખ્યાનો આરંભ અંક-ગણિતના પુસ્તકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કરવો અને ત્યારથી આંક અને અંકગણિત થતા લેખાં ધોરણુ પ્રમાણે ચલાવવાં. ત્રણેના શીખવવાના વખત જીદા રાખવા. બધા આંક, લેખાં અને આખું અંકગણિત પૂરું થતા શ્રધી તેના અર્થ જોડે સમજવતાં જવું. પ્રદર્શન અને ઉદાહરણુનો ઉપયોગ સદા કરવો ને પ્રત્યેક નવા શબ્દનો અર્થ સમજાવવો. ધાત શીખવતી વેળા તેમાં જે માપાદિક આવે તે બતાવવાં અને ધાત અને અંક પરથી દાખલા પૂછવા. અપૂણાંક, દશાંશ, વર્ગ, ધનાદિક બધા વિષયો શીખવવામાં ઝમે પ્રમાણે કરવું. શીખવવાની રીત તથા શીખામણુ પ્રમાણે વર્તવું.

૨૨. વાચન—ઝમ્ની રાઝ આત મૂળાક્ષરથી થાયછે. અર્થ વગરના ઘણા આકાર શીખતાં બાળકનું મન અકળાયછે ને તેથી તેને બહુ-વાપર કંટાળો આવેછે. ઝમેપર નજર પહોંચાડી માત્ર ઝમેજીવકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર હોપ સાહેબે હાલ ચાલતી પહેલી, બીજી ને ત્રીજી ચોપડીઓ ઝમેવી યુક્તિથી રચાવી કે ત્રણે પૂરી થતાં રસિક વાંચનની જોડે બચ્ચાંને મૂજરાતી તથા બાળબોધ મૂળાક્ષર તથા સાધારણુ જોડાક્ષર આવડે. ઝમેમાં બતાવેલી રીતે શીખવવું અઘરું માલુમ પડવાથી શિક્ષકોએ જૂની રીતે કમ્કો પ્રથમથી ચલાવ્યો. પાછળથી તેમને તેમ કરવાની પરવાનગી મળી ઝમેટલુંજ નહિ, પણ જોડે બાળબોધ અક્ષર અને બારાખડી શીખવવાનો હૂકમ થયો. આ બાળકને દુઃખદાયક માટે ખોટી રીતને અટકાવવાનો પ્રયત્ન ન થયો હોત તો ઝમે જોડાક્ષર ભળત અને વખતે બાળકની બુદ્ધિને જડ કરી નાંખનાર અને તેમને વેઠ તથા સખ્ત મજૂરી કરાવનાર લિપિધારા કે શબ્દાવળી જેવી ચોપડી આવત. આ ભયંકર પરિણામ થવાની ધારતી રહી નથી. છેલ્લો ડરાવ ઝમે થયો છે કે પહેલી ચોપડીની જોડે મૂજરાતી મૂળાક્ષર અને બારાખડી પહેલા ધોરણુમાં જોડેઝમે. ચતુર અને કસબી શિક્ષક ચોપડીમાં બતાવેલી રીતે શીખવે, પણ ઘણું કરીને

છેલ્લા વર્ગને પહેલી ચોપડી બાણુવનાર અણુકસખી છોકરવાદ માનિટર કે હલકો અસિસ્ટન્ટ હોયછે તેને ચોપડીની રીત કઠણ પડશે માટે કમ્પો અને પદ ચોપડીના સંબંધવિના શીખવશે. એમ શીખવનારે પહેલી ચોપડી જોડે શીખવવા માંડવી. વખતપત્રકમાં બેનો વખત નોખો રાખવો. એથી બાળકના મનને અર્થવિનાના અક્ષરોની જોડે રસિક વાંચવાનું મળશે તેથી ઠીક લાગશે. અક્ષર એાળખાવવામાં કાળાપાટીઆનો ઉપયોગ મસ કરવો.

૨૩. પહેલી ચોપડી પાંચ છ વર્ષના નાના છોકરાને માટે રચેલી છે. જે નાના રાખ્દો તેઓના બાણુવામાં છે તેવો તથા જે સાધારણ વસ્તુઓ તેઓ ઘરમાં દેખેછે કે વાપરેછે તેનાં નામવડે જોડેલાં નાનાં વાક્યો એમાં છે. અક્ષર એાળખવાનો અને થોડું વાંચવાનો તેમની આંખને મહાવરો કરાવવાનો હેતુ માત્ર ધાર્યો છે. એ ચોપડી શીખવતાં આવડે તો બચ્ચાંને રસિક લાગે. મા એટલે શું? ધી એટલે શું? એવી બ્યાખ્યા કે અર્થ કરવા કે પૂછવા નહિ. એવા જવાબ દેવાની હજી એમનામાં શક્તિ નથી. શિક્ષકે વાક્ય વાંચી તે પ્રમાણે નિરાળીઆને વંચાવવું. પછી તેમાં જે રાખ્દો હોય તે વિષે આમ પૂછવું,—તારી માએ તને કાલે શું ખાવા આપ્યું હતું? આજે શું આપશે? તારી મા ઘરમાં શું કામ કરેછે? રંધેછે કોણ? તું ધી શેમાં ખાયછે? ધી શેનું થાયછે? લાડવામાં શું હોયછે? ખીને ભોંયમાં વાવીએ તો શું થાય? તેલ કોણ વેચેછે? તેલ શા કામમાં આવેછે? ખીજી ને ત્રીજી ચોપડીઓ પણ એજ રીતે શીખવાથી મનોરંજક લાગશે. જોડણી શીખવવામાં કાળા પાટીઆને બહુ કામ લગાડવું. વાંચેલો પાઠ નિત્ય સ્લેટપર બરની લેખણવતી લખાવેલો અને તે લખેલું શીખવનારે સુધારવું. વાંચનની સાથે ચોપડીઓમાં તે શીખવવાની રીત લખીછે તે શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવી અને યોગ્ય જણાય તેમ તે પ્રમાણે કે તેમાં થોડો ફેરફાર કરી વાંચન શીખવવું. વિચારવંત મહેતાજીને યોગ્ય દીસે તેમ અનુકૂળ પડે તો રીતમાં ઘટનો ફેરફાર કરવાની છૂટ છે. એકની એક ઢબથી કંટાળો આવેછે.

૨૪. વાંચતાં શીખવવામાં ચાર બાબતપર લક્ષ દેવું. (૧) શુદ્ધ ઉચ્ચાર, (૨) સહેલથી વાંચવું, (૩) ઘટતી ઉતાવળે વાંચવું, (૪)

ષોતાથી તથા સાંભળનારથી અર્થ સમજાય તેમ વાંચવું; પ્રભાદિ ચિન્હ હોય તે દર્શાવાય તેમ વાંચવું.

(૧) છોકરા જેવું સાંભળેછે તેવા ઉચ્ચાર કરતાં શીખેછે. જેમની પાસે તેઓ રહેછે તેમના જેવું બોલેછે. કાન ઉપર જેવા અવાજ પડે તેવા બોલવાની કોશિશ માણસ કરેછે. એ કોશિશમાં ખામી પડે તે ઉપર શિક્ષકે આંખ આડા કાન કરવા નહિ. બુદ્ધિગણવિદ્યા વગેરે હરેક વિષયમાં જેવા ખોટા ઉચ્ચાર કરે કે તરત તેને પકડવો ને ફરીને શુદ્ધ કહેવડાવવો. વાંચતી વેળા જે નિરાશાજનક નહારા ઉચ્ચાર કરે તેમના કને ખરા બોલે ત્યાં લગી ફેર બોલાવવા. કીચ્છે ટેકાણે જીભ રાખ્યાથી ખરો ઉચ્ચાર થશે તે કહેવું ને કરી દેખાડવું. વાતચીતમાં પણ ખોટા ઉચ્ચાર કરે એટલે ટોકવો.

(૨) સહેલથી વાંચવા સારૂ આંખ કેળવાયેલી, તથા રાખ્દોની માહિતગારી હોવી જોઈએ. એ બે વાનાં હોય તો ઝટ ઊકલે. શુદ્ધ ઉચ્ચારની જોડે સહેલથી વાંચવું. મુખમાંથી એક રાખ્દ બોલાઈ રહે ત્યાર પહેલાં તો આંખે આગળ જઈ તેની પછીના ખીજને પકડવો જોઈએ. એવું થાય તોજ સરળ વંચાય. વાંચતાં વાંચતાં દમ ભરાઈ જાય ને કંઠણ પડે એવું થવા ન દેવું. વિરામ ચિન્હો પ્રમાણે થાભવું, બોલે બોલે અટકવું નહિ.

(૩) સહેલથી વાંચવાનો અર્થ બહુ ઉતાવળે વાંચવું નથી. રાખ્દોને દોડાવી દેવા નહિ. એમ દોડેથી સાંભળનાર હરેક રાખ્દને ઝાલી રાકે તો નથી. આપણે વાત કરીએ છીએ તેમજ મધ્યમ ઉતાવળથી વાંચવું.

(૪) વાંચવું તેના અર્થ સમજાય અને યાદ રહે એટલું આંખને વાંચવું. વળી તેમાં આશ્ચર્ય, દિલગિરી, હાસ્ય, કરુણા વગેરે રસ હોય તો તે પણ જણાઈ આવે તેમ વાંચવું. લખનારના વિચાર તથા મનોભાવ વાંચનાર અને શ્રોતા બંને સમજે એવું વંચાય તે કીક. પ્રશ્ન હોય તો પૂછતા હોઈએ તેમ વાંચવું.

૨૫. વાંચવામાંએ પાચરીખંધ ચઢવું. છોકરાના કાન તથા જીભને જે બોલ જણાતા હોય તે પહેલા વંચાવવા; પછી અન્યથા પણ સહેલથી સમજાય ને બોલાય તેવા, ને છેલ્લે કંઠણ. નવી વાંચનની ચોપડીઓ એ પ્રમાણે રચી છે.

૨૯. વાચ્યમાં જૂલો થાયછે તે, તથા તેને સુધારવાની કુક્ષિત્તિઓ:—

(૧) શબ્દ તથા વાક્યોમાં ઘણો ભેદ નહિ જણાય એમ વાંચેછે. એ ઘણું કરીને ખીકથી, કે શરમાળપણથી, અથવા ખીજને એવું કરતાં જાણથી કે બેશીકરાઈથી થાયછે. એ ટેવ છોડાવવાનો ઉપાય એ છે કે ધીમે અને ભાર મૂકીને વંચાવવું, અને કોઈ અક્ષરભેદ ઉચ્ચાર ખરો ન કરે તો તેના ઉપર નિત્ય કસરત આપવી, એટલે તે રોજ કે ભ્યારે વાંચવામાં આવે ત્યારે બોલાવવો ને શીખવવો.

(૨) શબ્દ મૂકી દેછે અથવા એકને બદલે ખીજે બોલેછે, જેમ કે છતરીએને ઠોકાણે છરીએ. એવે ઠોકાણે ખોટો બોલ પેલા ખરા બોલને ઘણો મળતો હોયછે. વાંચતાં મૂકી દેછે તે બોલ ઘણું કરીને નાનો હોયછે. એ બહુ ધ્યાન નહિ આપ્યાથી થાયછે. ઝડપથી વાંચનારા છોકરા પણ એમ કરેછે. કોઈની આંખ તે ઉપર થઈને વહેલી ચાલી જાયછે, ને કોઈની આંખમાં શબ્દનો ભેદ નથી આવતો. માટે ઉતાવળે વાંચનારને ચિત્ત દેઈને વાંચતા શીખવવું, કે શબ્દ રહી ન જાય, અને ધીમે વાંચનારને એક એક બોલ છુટો જોડાવવો.

(૩) કેટલાએકને અક્ષરનાં ખરા ઉચ્ચાર કરતાં નથી આવડતા, એ પણ ઘણી સાધારણ બૂલ છે. ‘સ’ નો ઉચ્ચાર ‘હ’ જેવો અથવા ‘શ’ જેવો કરેછે; ‘શ’ નો ઉચ્ચાર ‘સ’ કરેછે; ‘ક’ નો ‘ખ’ ને ‘ખ’ નો ‘છ’ જેવો ઉચ્ચાર કરેછે. કોઈ ‘ત’ નો ‘ટ’ ને ‘ટ’ નો ‘ત’ વગેરે બૂલો કરેછે. એનો ઉપાય એજ છે કે જે અક્ષરો ખરાખર બોલે નહિ તે સંભાળીને વારે વારે નિત્ય બોલાવવા, નિત્ય તેના ઉપર પાઠ આપવો, અને ભ્યારે ભ્યારે ખોટા કે નહારા ઉચ્ચાર સંભળવામાં આવે ત્યારે સુધાર્યો વગર રહેવુંજ નહિ.

(૪) વાંચેલું ન સમજાયાથી અથવા અધૂરું સમજાયાથી પણ ચૂકો થાયછે. જે શબ્દ ખોટો, ભારે અને અસાધારણ હોયછે, તેના, જેમ કે કાણુ સંસ્કૃત, ફારસી, કે અરબી વગેરેના ઉચ્ચાર ખોટા કરેછે. એ ચૂક સુધારવાનો ઉપાય એ છે કે એવા શબ્દના અર્થ અગાઉથી સારા સમજાવવા, અને તેના ભાગ કરી દેખાડવા. પછી તે એક એક ભાગ બોલાવી તેનો ઉચ્ચાર કરાવવો ને અર્થ

સમજાવવા. એક એક છોકરા પાસે ઉચ્ચાર કરાવવા ને સઘળા પાસે જોડે કરાવવા. એવી જૂલ કદી જવા દેવી નહિ. વાક્યોનો અર્થ ને લખનારના વિચાર ન સમજ્યાથી જૂલો કરેછે, તે પણ આજ વર્ગમાં ગણાયછે. આકૃતિ અને અર્થ જુદા પાડવાની ટેવ પડવાથી એવી ચૂક કરેછે. માટે એવી ચૂક પહેલેથીજ પડવા ન દેવી, ને હમેશા રાખ્દે રાખ્દના છૂટા અર્થ સમજાવવા. પછી આખા વાક્યનો સામટો અર્થ સમજાવવા, તથા તે પાઠ શીખ્યા પછી તેની મતલબ લખી લાવવાને કહેવું અથવા તેમાંના કડણુ રાખ્દોને ખીજ વાક્યમાં વાપરી લખી મંગાવવા.

(૫) રાખ્દે રાખ્દનો અર્થ સમજે, ઉચ્ચાર ખરો કરે, તથા વાક્યનો અર્થ પણ સમજે એવું છતાં પણ ઘણી વાર માલમ પડેછે કે છોકરા ગીત ગાતા હોય તેમ વાંચેછે, અથવા છેડેથી લંબાવેછે કે બહુ ઉતાવળે વાંચેછે, અથવા વાંચવામાં ઢોંગ કે ડોળ કરેછે, એટલે જ્યાં બાર ન મૂકવો જોઈએ ત્યાં મૂકેછે ને જ્યાં જેવી રીતે ન વાંચવું જોઈએ ત્યાં તેવી રીતે વાંચેછે. તેમના મનમાં તો એવો વિચાર કે અમે સાઈ વાંચીએ છીએ, અને ખીજને એમ દેખાડવું કે અમે વાંચવામાં ખબરદાર છીએ. એ જોડ મટાડવાનો ઉપાય એક તો એ કે એવું વાંચનારની સારા સ્વભાવથી જરા મશ્કરી કરવી, જેમકે આપણે પણ તેમ વાંચી જરા બધાને હસાવીએ. એથી ઘણીવાર સારી અસર થાયછે ; પરંતુ કોઈ વાર જોડી અસર પણ થાયછે, માટે છોકરાને ઘણું માંડું લાગે એમ ન કરવું એટલે વારે વારે ન કરવું, ને જ્યારે કરવું ત્યારે થોડું કરવું. ખીજે ઉપાય એ છે કે શીખવનારે પોતે વાંચી દેખાડવું, ને છોકરા પાસે તેમ વંચાવવું.

૨૭. વાંચવા વિષે નીચેના ધારા યાદ રાખવા:—

(૧) ધીમે વાંચવું, પણ ગાતાં હોઈએ તેમ વાંચવું નહિ.

(૨) રાખ્દે રાખ્દ સંભળાય તેમ વાંચવું, પણ બહુ મોટો ધાંટો કહાડી વાંચવું નહિ, ને છેક હળવે સદિ પણ વાંચવું નહિ.

(૩) સાંભળનાર ઉપર અસર થાય તેવી રીતે વાંચવું, પણ ડોળ કરી વાંચવું નહિ. એ એમાં ફેર એટલો છે કે આગલામાં ખરેઠેકાણે બાર મૂકાય છે ને વિસામો ખવાય છે, તથા જેવી ધાટી જોઈએ તેવી રીતે બોલાય છે, અને ખીજમાં એવું થવું નથી.

(૪) એક સરખે સાદે કે ઢબે વાંચવું નહિ.

(૫) સાધારણ નિયમ એ રાખવો કે જેવું વાતચીતમાં બોલીએ-છીએ તેમ વાંચવું, અને જે વિષયને જેવું શોભે તેવું વાંચવું. જાણે એક વારતા વાંચતા હોઈએ તો તે વારતા કહેતા હોઈએ તેમ વાંચવું.

૨૮. વાંચનની ચોપડીએ શીખવવાના નિયમો.—

(૧) મહેતાજીએ પોતે ઘણું તપાસીને શુદ્ધ વાંચવું અને બોલવું.

(૨) હમેશ તપાસ રાખવી કે છોકરા વાંચેછે તે સમજેછે કે નહિ.

(૩) વાંચવાના પાઠ લાંબા ન આપવા; પાઠ નાનો આપ્યો હોય તો ચિંતા નહિ, પણ તે તેજ દિવસે સારો વંચાવવો, અને ખીજે દિવસે પાછો ઘેરથી ખૂબ વાંચી મંગાવવો. જો સારો વાંચી ન લાગ્યા હોય તો ફરીને તેજ પાછો આપવો. થોડા કાળ સૂધી એવી મહેનત પડશે. સાહે વાંચવાની રીત આવડી એટલે પછી ઉતાવળે ચાલશે.

(૪) વાંચવાના (કે ખીજ કોઈપણ) પાઠમાં ભૂલ જવા દેવી નહિ.

(૫) આ પાઠ ઘેરથી વાંચી લાવજો એમ કહેવું નહિ, પણ વાંચનને વખતે શીખનારાને વાંચતાં ન આવડે તો પોતે વાંચી દેખાડવો, અને તે પ્રમાણે તેમને શીખવવો.

(૬) પાઠનો ભાવાર્થ બ્યારે પ્રથમથી નિશાળિયાને જણાવવાની જરૂર હોય ત્યારે શિક્ષકે પહેલવહેલો બધા છોકરા સાંભળે તે સમજે એમ આપો પાઠ વાંચી જવો. એ વેળા છોકરા ધ્યાન આપી સાંભળે. પાઠનો વિષય શો છે તે એથી છોકરા આરંભથી જાણશે, પણ ઘણું કરીને આમ કરવાની ગરજ પડતી નથી. વર્ગમાં નિશાળિયા થોડા હોય તો એક એક છોકરાને વંચાવવું તેને ના આવડે તો બહો બતાવવી, તથા પોતે વાંચી દેખાડવું.

(૭) પછી શીખવનારે તેમાંના કંઈક શબ્દોના અર્થ, મૂળ, પ્રત્યય, ઉપસર્ગ વગેરે પૂછવા તથા વાંચેલા વાક્યોમાં અલંકાર અથવા અજાણી ખિના વગેરે હોય તે પૂછવું ને સમજાવવું. શું વાંચવું તે કહી જ કે વાંચવું તેની મતલબ બોલ એમ પૂછી રાજી રહેવું નહિ. સમભ્યાસિના ઘણા નિશાળિયા તે કહી જશે.

(૮) પહેલી, ખીજી તથા ત્રીજી ચોપડી શીખતા હોય તેમની કને નિત્ય પોતાનો પાઠ ચોપડીમાં જોઈને લખાવવો. ચોથી ચોપડી

વાંચતા હોય તેમની કને ચોપડીમાં જોઈ પાઠની મતલબ લખાવવી. એ કાણુ છે માટે શીખવવું. એમાં ચોપડીમાં જે શબ્દો લખ્યા હોય તેનાથી જુદા પરંતુ તેજ અર્થના સહેલા શબ્દો હોય તો તે વાપરતાં શીખવવું. પાંચમી ચોપડીથી આખો પાઠ વાંચી રહ્યા પછી દરેક પાઠમાં જે કહ્યું હોય તે ચોપડી બંધ કરાવીને વખતે માટે પૂછવું, ને વખતે સ્લેટ ઉપર લખાવવું. એકે પાઠ એમ પાઠો તપાસ્યા વિના જવા દેવા નહિ. સુનીતી, વિદ્યા વગેરેના પાઠોમાં જે જ્ઞાન છે તે ચોપડીમાંજ રહે તે કામનું નથી, નિરાળીઆના મનમાં દાખલ થવું જોઈએ.

૨૬. આ ધારા વિષે જરા વધારે લખવાની જરૂર છે. આપણી નિરાળોના પહેલા વર્ગના છોકરાને પૂછીએ કે તમે કઈ ચોપડી સૂધી શીખ્યા છો, ત્યારે કહેશે પાંચમી કે છઠ્ઠી કે સાતમી. જેટલી વાંચી હોય તેટલી કહેશે, ને ચોપડી હાથમાં આપી જે પાનું વંચાવીએ તે ઘણું કરીને ઠીક વાંચેછે. પણ આપણે કહીએ કે ચોપડીમાંની બાબતો અમારે પૂછવી છે તે કહી શકશો તો ઘણાક ના કહેશે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહેતાજીના સમજવામાં એવું છે કે એ ચોપડીઓ ફક્ત વાંચતાં શીખવવાને છે. પણ તેમની એ સમજણ ખોટી છે. જેમ જુગોળવિદ્યા, ઇતિહાસ, ને વ્યાકરણ પાઠે કરવાનાં છે તેમજ એ ચોપડીઓના પાઠમાં કહેલી અગત્યની બાબતો મોઢે કરાવવાની છે. એ ચોપડીઓમાં જે ઉપયોગી ને બાધકારક વિષયો છે તે કોઈ પૂછે ત્યારે છોકરા જવાબ દઈ શકે એમ શીખવવા. થોડાક મહેતાજીમાં હમણા પાઠની મતલબ મોઢે કરાવેછે. ખરા, તથાપિ તેઓ આંખ મીચીને કરાવેછે, એટલે ચોપડીમાં હોય તે છોકરા કહે, પણ તેનો બાવાર્થ સમજતા નથી ને વિરતાર કરી શકતા નથી, કેમકે મહેતાજીએ તેમને સમજાવેલો નહિ. ઉદાહરણ; પાંચમી ચોપડીમાં ત્રણ દૈત્યની વાત લખી છે, તેનો બાવાર્થ કેટલાક છોકરાને પૂછતાં કહેછે કે ત્રણ દૈત્ય આપણા દેશમાં નથી, કોઈ કુંગરોમાં રહેતા હશે. કેટલાક કહેછે જ્યાં પર્વત ઉપર તેઓ રહેછે, ને તેઓ માણસ કરતાં તો બહુજ મોટા છે. કેટલાક છોકરા તે દૈત્યનાં વરાળીઓ વગેરે નામ પણ જાણેછે. પણ વરાળીઓ તે શું એ કહી શકતા નથી. જુઓ કેવી ક્ષેત્રીની વાત! ખીજાં ઉદાહરણ આપી શકીએ, પણ ચેતવણી આપવાને આ એક

બસ છે. હરેક પાઠને અને વિરોધે કરીને દરેક અગત્યના પાઠને શીખવતી વેળા તેવિષે ધણી ચર્ચા કરવી, શબ્દાર્થ, બાવાર્થ, મતલબ, ઘટારત વિસ્તાર, તે વિષે પોતાનું મત તથા છોકરાનાં મત, તથા ખીજા લોકના વિચારાદિ ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરવી, ને છોકરાની શુદ્ધિને કસવી.

૩૦. ભૂગોળવિદ્યા—એ વિષયથી માણસને પૃથ્વીનું જ્ઞાન થાય છે. એના વગર ઇતિહાસ આવડી શકતો નથી. જે એ બૂગોળવિદ્યા તથા ઇતિહાસ ભણ્યા નથી તે એ ચોગ્ય કેળવણી પામેલા કહેવાય નહિ. બૂગોળવિદ્યા અને ઇતિહાસ એક એકને વળગેલાં છે. જે મને બૂગોળવિદ્યા આવડતી નથી તે એ એમ સમજે છે કે આપણો દેશ એજ દુનિયા છે. પરમૂલકના લોક વિષે તે એના વિચાર અજબ તરેહના હોય છે. બૂગોળવિદ્યામાં જે લોક અજ્ઞાન હોય છે તે એમાં વહેમ બહુ હોય છે, તે એના ઉદ્યમને હરકત પહોંચે છે, તેમના રાજ્યની ખરાખીનું એક તે મુખ્ય કારણ થાય, મોટેજ એ વિદ્યા કેળવણીના મુખ્ય ભાગ ગણાય છે. પાટીઉપર નકશો ચીતરી તથા છાપેલા નકશો જોડે રાખી એ વિદ્યા શીખવવાની રીત ખુલાસાથી હોપકૃત બૂગોળવિદ્યામાં લખી છે તે પ્રમાણે વર્તવું.

૩૧. ઇતિહાસ—ઇતિહાસ શીખવવાની મતલબ આ દેશના થોડાજ શિક્ષકો જાણે છે, અને એ સારી રીતે શીખવી શકવાને જેટલું જ્ઞાન જોઈએ તેટલું એથીએ થોડાને છે. એથી એ ઉપયોગી વિદ્યાને લાભ ગૂજરાતી નિરાગોમાં લેવાતો નથી. આ દુનિયા એક મોટી નાટકશાળા છે, જેમાં અનેક પ્રજાએ જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા વેશ રમે છે; નટ અને નટી બહુરૂપે દેખા દે છે. સ્વાધીન અને પરાધીન પ્રજાને, સ્વેચ્છિક રાજાને, પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને, સાહસિક અને બાયલા, સાચા અને જૂઠા, ભલા અને બૂંડા, ધર્મી, વહેમી, ધર્મી, અધર્મી, ઢોંગી, લુચ્ચા, કૂર, ચોરટા, રાહાણા વગેરે સદ્ગુણી અને દુર્ગુણી માણસોને પોતાના ખેલ કરતા અહીં જોઈએ છીએ; કોઈ પ્રજા કોઈ વખત આખાદી અને ચઢતી કળાને પામે છે, વિદ્યા હુન્નરમાં પ્રવીણ થાય છે, કોઈ ખીજા દેશો જીતી લે છે અને રાજમુખ ભાગવે છે; વળી તેજ લોક પાછા પડે છે. દેશ કંઠાળ થાય છે; વિદ્યા ને લક્ષ્મી દેશમાંથી રીસાઈ જાય છે; રાજ ખોઈ દુર્દશાએ પહોંચે છે; વગેરે

ધણીક બોધકારક બનાવવાનું જ્ઞાન આપણને ઇતિહાસવડે થાયછે. વિદ્વાનો એનું પૃથક્કરણ કરેછે અને તેનાં આદિકારણ બતાવેછે. એ બધાથી આપણા લોક અજ્ઞાનપ્રયા છે. ચાલતા સમયમાં કઈ પ્રજાએ ચઢતી કળાએ છે, કઈ અધમ અવસ્થામાં છે, કઈ સુધારામાં આગળ છે, કઈ કુધારામાં ગરક થઈ ગઈછે, કઈ હજી સુધારાને રસ્તે ચઢી નથી, કઈમાં સ્વદેશાભિમાન છે, ને કઈમાં નથી, વગેરે અતિ ઉપયોગી ને મનોરંજક વિષયોનું જ્ઞાન ઇતિહાસથી મળેછે. પોતાના દેશનો ઇતિહાસ શીખતી વખતે પ્રસંગોપાત ખીજા દેશોના ઇતિહાસને મુકાબલો કરવા ને ઇતિહાસ શીખવનારને બહુ ગ્રંથનું જ્ઞાન જોઈએ, એવું આ ઉપ-રથી સાફ જણાય છે. ગ્રંથકર્તાના કહેવા ઉપર ભરોસો હંમેશા ન રાખતાં પોતાના વિચાર પણ જણાવવા જોઈએ, તથા વિદ્યાર્થીના વિચાર પૂછવા જોઈએ. નાના છેાકરાને ઇતિહાસ શીખવવામાં આટલા બધાનો ખર્ચ નથી, કેમકે તેઓથી એટલું બધું સમજી યાદ રાખી શકાતું નથી. એ માટેજ નિરાશોમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં તેમને સાફ માત્ર સાર બહુ ટુંકામાં લખ્યા છે. એ સાર શીખવવામાં પણ ઘણી ચતુરાઈ જોઈએ છીએ; એમાં મહેતાજી તરફથી ઘણુંક ઉમેર્યોવિના તેમાં સમજ પડતી નથી, ભૂગોળ અને નકશો, આસપાસના દેશોના ઇતિ-હાસ, ઉદાહરણ નીતિ, લોકની હાલત, વગેરે ઘણીક વાત પર એ વખતે શીખનારના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં લક્ષ આપવું પડેછે.

૩૨. (૧.) પાઠને લગતી ઘટતી સમજ, દૃષ્ટાંત, વિશેષ વર્ણન, ચાર્ત્સ વગેરેથી પાઠને મનોરંજક કરવો. એ કરવામાં શીખનારની ઉંમર અને જ્ઞાન નજરમાં રાખવા.

(૨.) ઇતિહાસમાં જે કાળ અને બાબત વધારે ઉપયોગી હોય તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું. જેમ કે જે વખતમાં કળાકૌશલ્યનો વધારો તથા નવા શોધ થયા હોય, કે સારા કાયદા બંધાયા હોય, વિદ્યા અને દોલતમાં વધારો થયો હોય, પ્રજાએ નવા હક્ક મેળવ્યા હોય, કોઈ મોટા પ્રતાપી રાજા યદ્ય ગયા હોય, વગેરે વધારે અગ-ત્યની બાબતો વધારે લક્ષથી શીખવવી.

(૩.) રાજનીતિની અસર તથા પ્રજાની ચડતીપડતીનાં કારણ વગેરે જણાવવાં. વિચાર કરતાં તથા ઉપયોગી અનુમાન કહાડતાં શીખવવું.

(૪.) જુદા બનાવોમાં વધારે અગત્યનો ક્રિયા છે ને ઝીણા અગત્યનો ક્રિયા છે તે દેખાડવું.

(૫.) ચાપડીમાં લખેલું માત્ર પોઠે કરવાથી થોડાજ ફાયદા છે. છોકરાની સમજવાની શક્તિ પ્રમાણે વિશેષ સમજણ આપવી અને બોધ કરવો જોઈએ. ભૂગોળવિદ્યા આવડતી હોય તોજ ઇતિહાસમાં બરાબર સમજ પડેછે. ઇતિહાસ શીખવતી વખત નકશો પાસે રાખવો.

૩૩. વ્યાકરણ તથા સ્વભાષા.—એ બે બાબતો જોડે જોડે શીખવાય છે. બાપાનું પૃથકરણ તેજ વ્યાકરણ છે. વ્યાકરણથી બુદ્ધિને સારી કસરત મળેછે, તથા બાષામાં વહેલી અને સારી સમજ પડેછે. દેશની બોલી બદલાતી નથી. છોકરાની બુદ્ધિ કેટલીક વિસ્તાર પામ્યા વગર વ્યાકરણમાં તેમને સમજણ પડતી નથી. માટે રાષ્ટ્ર-આતમાં જન્મ સહેલું કરીને શીખવાય તેમ સાહે. એ શીખવાની રીત હોપકૃત વ્યાકરણમાં લખી છે. એનો આરંભ આ રીતે પણ કરી શકાય. કાળા પાટીઆ ઉપર એક વાક્ય લખવું. જાણે ‘જાડી લેખણ પડીછે.’ છોકરાને પૂછવું એમાં કેટલા રાખ્દ છે? જવાબ દેશે ત્રણ, ૧ જાડી, ૨ લેખણ, ૩ પડીછે. એ વખતે જાડી લેખણ ત્યાં હાજર જોઈએ. તે છોકરા પાસે હાથમાં લેવડાવવી, પછી કહેવું ‘પડીછે’ તે શું હશે? છોકરા ગભરાશે, અથવા ગમે તેમ જવાબ દેશે. ‘જાડી’ લાવો કહેવું, તેવારે પણ તેમ થશે. પછી ત્રણ નામ લખવાં, જાણે પેન, કાંકરો, ખડીએ. છોકરાને પૂછવું એમાં કેટલા બોલ છે? જવાબ ત્રણ. ઉપલામાં કેટલા છે? ત્રણ. એ ત્રણ લાવો, પેન આપો, કાંકરો આપો, ખડીએ આપો. છોકરા ત્રણે આપશે ત્યારે ઉપલા વાક્યમાંના ત્રણ કેમ નથી આપતા? છોકરા ખરે જવાબ નહિ દઈ શકે. પણ ફક્ત નહિ, આપણી મતલબ એજ છે. રાખ્દ રાખ્દમાં બેદ બતલાવવો હતા તે તેમણે જોયો. પછી કોઈ છોકરાનું નામ લખવું, જાણે જીવણ. પછી કહેવું જીવણ આપો. છોકરા કહેશે સાહેબ જીવણ તો આ છોકરાનું નામ છે. ત્યારે કોઈ બીજા છોકરા બણી આંગળી કરી પૂછવું એનું નામ શું? તેના જવાબ આપે એટલે બીજા તરફ આંગળી કરી પૂછવું એનું નામ શું? એમ છાપડે, બારી, પાટીઉ, વગેરે દશ બાર જણુસો.

ભણી આંગળી ખતાવી તેનાં નામ પૂછવાં પછી કહેવું, માણસ, જનાવર, ઝાડ વગેરેનાં પાંચ નામ સ્લેટ ઉપર લખા. તે લખી રહે એટલે દરેક જણ પાસે પોતપોતાનાં વેચાવવાં. એ થઈ રહ્યા પછી વખત રહે તો વધારે દાખલા માગવા. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ સૂધી એજ મનાયતન જરી રાખવો. મોઢે નામ પૂછવાં તથા વાંચવામાં આવે તે પણ પરખાવવાં. એ રીતે નામ એાળખતાં આવડે એટલે વિશેષણ એજ પ્રમાણે સમજાવવાં. વ્યાકરણની ચોપડી હાથમાં લેવીજ નહિ, અને વ્યાકરણનું નામ લેવાની પણ કરી જરૂર નથી. ઉપર મુજબ કેટલાક ભાલ કાળા પાટીઆ ઉપર લખવા, એવા કે તેમાં જુદાં જુદાં વિશેષણ આવે. જેમકે લીલું પાંદડું, પીળું પાંદડું. વળી કાળી પાઘડી, મોટા ખડીઆ, વગેરે નજરે દેખાડી રાકાય તેવી વસ્તુનાં નામ તેના ગુણસહિત વાક્યમાં આવે. એમ અનુભવ ઉપરથી ગુણ ખતાવનારા ભાલને એાળખી કહોડે ત્યારે કહેવું કે એને વિશેષણ કહેછે. એ રાખ્દને જોડણી સહિત ગોખાવવો. એ એમાં સમજ પડી કે નહિ તે જાણવા માટે કેટલાક દિવસ લગી વાંચન વગેરેના પાઠમાંથી નામ તથા વિશેષણ શોધાવવાં સર્વનામ અને ક્રિયાપદ પણ એમ યુક્તિથી શીખવવાં. અવ્યય સમજ્યા પહેલાં જાતિ વચન વિષે થોડી સમજણ પાડવી. ત્રીણા અને વિશેષ ભેદ આ વખતે છોડી દેવા. માત્ર માઠી માઠી ખાખત સમજાવવી. રાખ્દના રૂપમાં ફેરફાર થયા છે એવું કાંઈક સમજરી ત્યાર પછી જે રાખ્દના રૂપમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી તે અવ્યય એમ સમજાવવું ઠીક પડશે. પછી પાછા ફરવું, ને નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ, અને અવ્યય સંબંધી વ્યાકરણની ચોપડીમાં છે તે વિસ્તારથી એજ રીતે અર્થસહિત શીખવવું. એ વખતે છોડકરાને વ્યાકરણની ચોપડી વેચાતી લેવાની ભલામણ કરવી, અને તેમાંના અનુક્રમે તે ચલાવવું. પણ તેની જોડે વાંચનની ચોપડીમાંથી પદચ્છેદ પૂછતાં રહેવું. પદચ્છેદ શીખવવાનો કાળ વાંચનથી જુદો રાખવો.

૩૪. વ્યાકરણની જોડે ગૂંજરાતી ભાષામાં સમજ પાડતા જવું. વાક્ય ખોટાં લખાવવાં અને પછી તે શીખવેલા નિયમ પ્રમાણે સુધારાવવાં. ખોટાં વચન, જાતિ અને કાળમાં ભૂલ, સર્વનામ ખોટાં વગેરે અનેક રીતની ભૂલ તેઓ પકડી શકેછે કે નહિ એ જાણવાનાં મનાયતન

આપવાં. એથી ખરી ભાષા લખવાની ટેવ પડશે ને તે આગળ બહુ કામમાં આવશે. શુદ્ધ વાક્ય જોડતાં શીખવવું, અને વાક્ય જોડતાં આવડે એટલે વિષય લખતાં શીખવવું. ઉપલા વર્ગમાં આને માટે જુદા વખત રાખવો કે બની શકે તો વ્યાકરણના કાળમાંથી લેવો.

૩૫. વાક્ય જોડતાં શીખવવાના ધારા.—(૧) વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણવડે વાક્યરચનાનો આરંભ કરવો. વ્યાકરણમાં કાંઈ સમજણ પડવા માટે એટલે સહેલાં વાક્ય જોડાવવાનો આરંભ કરવો ને વ્યાકરણની જોડે જાડી રાખવો.

(૨) જેમ લેખાંના દાખલા કરાવીને તે ઉપરથી લેખાની કુચ્છી કહડાવીએ છીએ, તેમ વાક્યો જોડાવીને તે ઉપરથી વાક્ય રચવાના નિયમો નિશાળીઆ પાસે કહડાવવા.

(૩) વાંચન વગેરેની ચોપડીઓના વાક્યની પૃથક્કૃતિ કરાવી, અને તેમાંના શબ્દોનાં અનુક્રમ, અન્વય, સંબંધ, રૂપ, ને અધિકાર શીખવવા, અને શબ્દોની એક એકપર અસર થતી હોય તે બતાવવી. પછી તેવાં બીજાં ઉદાહરણ તેમની પાસે લખાવી મંગાવવાં.

(૪) એક કર્તા અને ક્રિયાપદના અકર્મક અને સકર્મક વાક્યો મૂળભેદમાં જોડતાં આવડે, અને કર્તા અને ક્રિયાનાયમાં સમજણ પડે એટલે મૂળભેદના વાક્યને શક્યભેદમાં મૂકતાં, એક પ્રયોગના બીજા પ્રયોગમાં રૂપાંતર કરતાં, તથા વધારો ઘટારો વગેરે ફેરફાર કરતાં શીખવવું.

(૫) સાદાં (એટલે એકાકી, અમિત્ર, કે શુદ્ધ) વાક્યો બરાબર જોડતાં આવડ્યાંકે મિત્ર, સંયુક્ત, કે સાન્વય જોડતાં શીખવવાં, અને તેનાં મનોમત્ત ઘેરથી લખાવી મંગાવવાં, અને વાંચનની ચોપડીઓમાંથી જેમ પદચ્છેદ કરાવીએ છીએ તેમ તેઓમાંથી વાક્યોનાં રૂપ અને તેઓના ભાગોના સંબંધ પરખાવવા.

(૬) વાક્યોમાં વાપરવાનાં વિરામચિન્હોના અર્થ અને તેમનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવું; વાંચનની ચોપડીઓમાંથી તેનાં ઉદાહરણ માગવાં, અને નિશાળીઆ વાક્ય જોડે તેમાં બરાબર વાપરેછે કે નહિ તે જોવું.

(૭) નિબંધ લખતાં શીખવવાની રીત.—વાક્યો જોડતાં અને વિરામચિન્હો વાપરતાં શીખવ્યા પછી વિષયના સંબંધપૂર્વક, અને વિચારના ક્રમ બાંધી નિબંધ લખતાં શીખવવા. તેમાં પ્રથમ કોઈ ચોપડીમાંની

કહાણી કે વાર્તા વાંચી સંભળાવી ને લખાવવી. પછી કાગળ લખાવવા. આપણા લોકની કાગળ લખવાની રીત સરસ નથી. મોટાં મોટાં યોગ્ય કે અયોગ્ય વિશેષણો અને હકીકત કે વર્ણન કાંઈ નહિ કે જુજ લખવાનો આજ છે. અવલોકનશક્તિ જાણે જતી રહી હોય તેવું દીસે છે. જે ખનાવ અને કે જોવામાં આવે તે વર્ણવતાં રીખવવું. લેખાવણીમાં કાગળના ખોખાના નમૂના છે, કાગળ લખવાની રીત નથી. એ આવડવાને માટે સાદી અને સહેલી ભાષામાં જીવિલાનું ખ્યાન કરતાં રીખવવું. એ હેતુથી પ્રથમ સહેલા વિષયો પર લખાવવું. જે વાંકે નિરાળના મકાનનું વર્ણન, ગામનું વર્ણન, ઝાડનાં વર્ણન, અને તેઓના ઉપયોગ, વાવવાની રીતો, જનાવરનાં વર્ણન અને બેદ, છેડકરાની રમતોનાં નામ, તેઓના ધારા અને તેઓ ઉપર વિચાર, તહેવારોનાં વર્ણન, તે વખતે લોક શું કરેછે વગેરે—જેમકે હોળી, દીવાળી, બજેવ, ઉત્તરાયણાદિ, ખેતીની તથા વેપારની જાણસો વિષે, જેમકે રૂ, આશીણ, ધાતુ, કાપડ, ધાન્ય, મેળા, બજાર, દેવાલય, વગેરે નિરાળીઓના જોવામાં આવ્યાં હોય કે આવતાં હોય તેઓનાં ખ્યાન વગેરે લખતાં રીખવવાં.

સહેલાં વર્ણન કરતાં આવડે પછી રૂઢીઓ, નીતિ, ઇતિહાસ, અને વિદ્યાની આખતો પર નિબંધ લખાવવા, જેવી કે સ્વચ્છતા, સત્ય, પરોપકાર, દયા, દુર્વ્યસન, સદાચરણ, ક્રોધ, શૌર્ય, અદેખાઈ, દ્વેષ, કુસંપ, લોભ, અહંકાર, સ્વાર્થ, સ્વદેશપ્રીતિ, રાજ્યરીતિ, રાજ્યોનાં લક્ષણ, ખાળલખ, લોકનાં લક્ષણ, તેનાં કૃષ્ણ, નાતની રીતો, ગ્રંથોના ગુણદોષ વગેરે.

(૮) નિરાળીઓનાં જ્ઞાન અને મનની શક્તિ તથા નિબંધ લખવામાં જેટલો વખત રોકવો તેના પ્રમાણમાં વિષય આપવો. પ્રથમ સહેલા ને પછી કઠણ; પહેલાં થોડી લીંટીઓ શુદ્ધ લખતાં આવડે કે પછી વિસ્તાર કરતાં રીખવવું. જે વિષય પર લખે તેની આખતો પ્રથમ જુદી પાડી લખવાના આધારને માટે અનુક્રમણિકા કરાવવી, અને તે પ્રમાણે કલમો પડાવવી. અનુક્રમણિકામાં વિષય અને પેટા વિષયના નામ માત્ર આવે, અને તેઓનાં વર્ણન વિસ્તારાદિ નિબંધ આપે. એક વારે લખાવ્યા તો બીજે વારે સુધારવા. શિક્ષકે પોતાના હાથમાં લઈ વાંચીને બધા પ્રકારની જૂલો આપો વર્ગ સાંભળે અને સમજે તેમ સુધારવી. સુધારવાની અતુરાર્થ ઉપર ઘણો આધાર છે.

લખનારના ગુણુદોષની ચરચાથી શુદ્ધ ભાષા, સારી ધખારત, સદ્-વિચાર વગેરે નિરાળિયા શીખે. ત્યાંજથી ગૂજરાતી ભાષાના રાખ્દે મળે ત્યાંજથી સંસ્કૃત કે ફારસી ઝાંછા વાપરવા, પણ તેજ રાખ્દ વારે વારે આવતા હોય કે ખીજ કારણસર ચોગ્ય દીસે તો તેમનો ઉપ-યોગ કરવો. હખારતમાં રૂઢી ઉપર લક્ષ્ય રાખવું. ગૂજરાતી ભાષાથી પૂરા વાકિક્કગાર નહિ ઝમેવા ગ્રંથકર્તાઝ્મોની ઝોઠી ઢખની નકલ ન કરવા દેવી.

૩૯. લખવું—મૂળાક્ષરની જોડે લખતાં શીખવવા માંડીઝમે છીઝમે. અક્ષરના નમૂનાને મોટે કાખી ખૂકો પ્રગટ કરી છે. ઝમે નમૂના પ્રમાણે લખવું બાળકને સહેલ નથી. ઘણે અભ્યાસે શીખવનારની મદદથી આવડેછે. નમૂનો સામે રાખી પહેલાં પાઠી કે સ્લેટ ઉપર ખડી કે ચાકના પાણી અને કિત્તાથી લખાવવું. અક્ષર મોઢા લખાવવા. નિરાળીઝ્મા લખતા હોય તે વેળા કાળા પાઠીઝ્માપર લખી દેખાડવું. ચોપડીના પાઠ જરા ઝીણી લેખણે ઊતરાવવા ને તેને મોટે લીઠી દોરી આપવી ને રાખ્દે રાખ્દ ખરી જોડણીથી ને સરખા અંતરે છૂટા લખાવવા. તે વખતે પણ છેલ્લરાંની કને જઠ સુધરાવવું. વયે મોઢા થાય તેમ આંકણીથી દોરતાં, પછી આંકણી વગર દોરતાં, તથા લેખણુ ઘડતાં શીખવવું. સાહે લખતાં શીખવવામાં મહેનત છે. ઝમે વખત ખેરી રહેવાનો નથી. લખી રહ્યા પછી અક્ષર જોવા ને જૂલો ખતાવવી. વળી લખતા હોય તે વેળાઝમે પણ દરેકની પાસે જઠ સુધરાવવું. સ્લેટપર લખતાં હાથ કાંઈક ઠરે ઝમેલે કાગળપર લખવાનો મહાવરો કરાવવો. પ્રથમ તો કિત્તા પ્રમાણે કિત્તાઝમે લખાવવું ને અક્ષર સુધરતા જાય તેમ કિત્તાને નાનો કરતા જવું. નમૂના જોડે સરખાવતાં શીખવવું, તેમાં ને નિરાળીઝ્માના હરફનો ભેદ જણાવવો. ડિક્કેશન, નોટખકાદિ જ્યાં જ્યાં લખવાનું આવે ત્યાં સારા દસકત ને છૂટા છૂટા રાખ્દ વાંચવા સહેલ પડે તેવા લખવાની ટેવ પાડવી. તેમજ ઉતાવળે, સફાઈથી, કાગળપર સાહીના ટપકાં કે ડાઘા પાડચાવિના, તથા આંગળાં સાહીથી ખરડચા વગર લખવાની ટેવ પાડવી. ખડીઝ્મામાં કલમ કેટલી ઝોળવી તે દેખાડવું કે રૂશનાઈ છાંટવાની ટેવ ન પડે. લેખણુ લાંખી રખાવવી અને તે સીધે આંગળે કેમ ઝાલવી તે શીખવવું. ટૂંકડા અક્ષર અને રાખ્દેરાખ્દના ભેદ જણાય નહિ ઝમેવું લખવા ન દેવું. સારા

મરોડદાર મધ્યમ કદના, સુધડ, અને સ્પષ્ટ લખવાનો મહાવરો કરાવવો. ધેરથી કાપી લખી લાવવાને ફરમાવવું, અને લખી લાવે તેની ખામી દર્શાવી ખીજે દહોડે તેમ ન કરવાને ચેતવણી આપવી. લખા-યલો અક્ષર જુરી કે ચહેરી નાંખવાની મના કરવી. તે રદ છે એમ જણાવવાને તે ઉપર માત્ર લીટી દોરવી.

૩૭. જોડણી—પહેલી ચોપડીના પહેલા પાઠથી દરેક શબ્દની ખરી જોડણી ગોખાવી મોઢે કરાવતાં જવું. હરેક પાઠ વાંચી રહ્યા પછી ચોપડી બંધ કરાવી તેમાંના દરેક બોલની જોડણી મોઢે પૂછવી, તથા કેટલીક કાળા પાટીઆપર કે સ્લેટ ઉપર લખાવવી. ચોપડીમાં જેવા વગર છૂટા શબ્દો લખવાનો મહાવરો થયા કેડે વાંચ્યા લખવાનો અભ્યાસ કરાવવો. જે પાઠ વાંચનવેળા શીખવ્યો તેના કહણુ ને નવા બોલની જોડણી તેજ કાળે પૂછવી, અને ડિક્ટેશનના વખતમાં તેમાંથી એજો લખાવવી. સ્પષ્ટ સંભળાય અને હસ્ત, દીર્ઘ, જોડાક્ષર, વિરામચિન્હો, તથા અક્ષરબેદ સમજાય તેમ હળવે રહીને શિક્ષકે વાંચ્ય વાંચવાં ને તે નિશાળિયાએ ગિતારવાં. ડિક્ટેશન લખવાનો મહાવરો પ્રથમ સ્લેટ ઉપર કરાવવો ને પછી કાગળ ઉપર કરાવવો. દરેકનું લખાણ તપાસી ચૂક હોય તે સુધારવી. વખતે નિશાળિયા કને માંહેમાંહે સુધરાવવું. શિક્ષક બોલેબોલની જોડણી બોલે, ને તે પ્રમાણે જેનામાં ન હોય તેનામાં વાંચનાર નિશાળિયા છેકા કરે. પછી જૂલ ગણી આંકડો લખે ને જૂલ કરનારને બતાવે. વખતે છેકરા ચોપડીમાં જોઈ ડિક્ટેશન સુધારે ને શિક્ષક તેમના પર દેખરેખ રાખે. આ બંનેમાં નિશાળિયાની સાચવટ તથા જૂલ પકડવાની સંભાળ ઉપર આધાર રાખવો પડેછે, મોટે ચૂક પ્રમાણે નંબર ચડાવવા ગિતારવાનું હોય તો એમ બની શકે નહિ. માત્ર વાંચનના પાઠની જોડણી ખરી કરાવવાનો ડરાવ રાખવો નહિ. હરેક ખીજ પાઠમાં જેજે શબ્દો આવે તેની સાચી જોડણી પાઠે કરાવવી, અને નોટ, કાપી વગેરે હરકોઈ લખા-ણમાં ગફલતથી ઓટી જોડણી લખી હોય તે સુધારી ખરી જોડણી લખવાની ટેવ પાડવી.

૩૮. સામાન્યજ્ઞાન—આના પેટામાં વર્ગમાં આલતી ચોપડીઓમાં લખેલા વિષયો તથા તેમાં ન હોય એવા વિષયોનો સમાસ થાયછે. એને મોટે વખતપત્રકમાં વખત રાખ્યો હોય તો તેનો ઉપયોગ સારો થઈ શકે

એ વિષે કથિતપાઠ નામ જીદી ચોપડી છે તેમાં એવું જ્ઞાન આપવાની રીત વિસ્તારથી લખી છે, તે પ્રમાણે વર્તવું. આગળ જતાં પદાર્થ-વિજ્ઞાન, ખગોળ, રસાયનશાસ્ત્ર, વગેરે એજ રીતે શીખવવાં. સામાન્યજ્ઞાન શીખવવામાં ચાર વાતપર લક્ષ આપવું જોઈએ.

૧. એ શીખવવામાં બે મતલબ છે. (૧) બુદ્ધિ કેળવાય; (૨) ધણી બાબતો છોકરાંના બાલુવામાં આવે.

૨. નિશાળિયાને અવલોકન કરવાની ટેવ પડે.

૩. વહેવારમાં કામ આવે એવું જ્ઞાન મળે; પોતાના અને બીજાના ધંધાવિષેનું જ્ઞાન મળે.

૪. તેના તેજ વિષય લાગલાગટ ન ચલાવતાં જીદી જીદી બાબત ચલાવવી.

૩૯. શબ્દનાં મૂલ્ય—એ ઉપયોગી અને મનાઈજક છે. જોડણી અને અર્થ એથી સારા આવડેછે, ને તેની જોડે બુદ્ધિને પણ કસરત મળેછે. પહેલાં તો બે અથવા વધારે આખા શબ્દો મળી જે શબ્દો થયા છે તેવા પાઠમાં આવે તેના ભેદ દેખાડવા—જેમ ધરધણી, માઆપ, દુંધ-પાક. પછી જેમ જેમ વાંચવામાં આવતા જાય તેમ એક અથવા વધારે વિશેષણો નામને જોડાઈને થતા હોય તેવા શબ્દો ઉપર તેમનું લક્ષ લગાડવું, જેમ સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર, આરીકપ્પીન, પારદર્શક, દૂરપ્પીન. બપોર, પંજાપ, મહાદેવ, ચોપડી. ત્યાર પછી જે બોલમાં બે ભાગ છે પણ તેમાંનો એક જીદો પડેલો વપરાતો નથી, જેમ અજાણ્યા, અપમાન, કુકર્મ, અનુપ, મુખડું, લાડકડી. એમાં સમજણ પડે એટલે એક મૂળમાંથી જીદે જીદે રૂપે શબ્દો થયા હોય તે બતાવવા. કઈ ભાષાનાં એ મૂળ છે, એજ મૂળથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો કઈ કઈ ભાષામાં છે, કઈ ભાષાઓ વચ્ચે સંબંધ છે, વગેરે છોકરાની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રમાણે જ્ઞાન આપવું.

૪૦. ગુજરાતી કવિતા—છોકરા નિરાળમાં આવે ત્યારપછી તેમને બાલુવાની ચોપડાઓમાંથી સહેલી કવિતા પાઠે કરાવવી, ને બંને તેમ તેનાં માયના પણ સમજાવવા. એમ પાઠે કરાવવામાં ઉતાવળ ન કરતાં શુદ્ધ ઉચ્ચાર, અને તેના રાગ અથવા ઢાળ ઉપર લક્ષ આપવું. એથી ચોપડીથી અન્યથ કરવાનો મહાવરો પાડવો. પાંચમી ચોપડીમાં કવિતાના

નિયમનો પાઠ છે. તે શીખે ત્યાર પછી જે જે છદ્દે આવે તેનાં લક્ષણ, રાગ, વગેરે પાઠાં શીખવવાં. તાજ અને રાગ એમાં વંચાવવું. કવિતા શીખવવાનું કામ સાહે ચાલવું જોઈએ. એની શીખામણ, એના રસ અને અલંકાર, તેમના મુકાબલો વગેરેથી બુદ્ધિવાન અને હોંસીલા મહેતાજી છોકરાના મનને મસકેળવી શકે ને જ્ઞાન આપી શકે. હોપકૃત સાત ચોપડીએમાં કેટલીક કવિતા પરમેશ્વરની સ્તુતિપ્રાર્થનાની છે તેમાંની પ્રતિદિવસ આરંભે ને અંતે બધા કને ગંભીરતાથી જોડે બોલાવવી.

પ્રકરણ ૩ જું.

શરીરની કેળવણી.

૪૧. છોકરાની તંદુરસ્તી તથા અંગકસરત ઉપર હમેશા ધ્યાન આપવું.— છોકરા નાનપણમાં અને મોટા થયા પછી આરોગ્ય અને જાગ્રા રહે એ પણ કેળવણીનો હેતુ છે. એ હેતુ પાર પાડવાને તેમની કાયા ઉપર પણ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. નીતિની મર્યાદામાં રહી તેઓ પોતાના ધર્મ રૂઢી રીતે બજાવી શકે તેમ બાળકને ઉછેરવાનો પ્રયત્ન હરેક માણસે કરવો જોઈએ. નરનારીનાં તન અને મન યોગ્ય અવસ્થામાં હોવાં જોઈએ. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે કેળવવાથી બંને એ યોગ્યતા પામી શકે.

૪૨. અંગને ઉછેરવામાં ઝાઝી ચતુરાઈનો ખપ નથી. વસ્ત્રાદિ વેડે ઘટવું રક્ષણ થાય, અન્નાદિથી પોષાય, અને રમતાદિથી શ્રમ પામવામાં અટકાવ ન થાય, સ્વચ્છ હવા અને સ્વચ્છ પાણી વિગરે તંદુરસ્તીના સાધન મળે તો શરીર પોતાના સ્વભાવે કરીને વધેછે, અને પુષ્ટ થાયછે. પુત્રપુત્રીના વડીલાએ અને શિક્ષકોએ આ નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા. જેમ ઉંમર નાની તેમ મનની મહેનત ઓછી આપવી. જેમ બાળક તેમ રમવાનો વખત વધારે રાખવો. એકલી બુદ્ધિને કસરત આપવાથી અંગ જાગરૂ થતું નથી, ને હાનિ પામેછે. નબળા પુરૂષમાં હિમ્મત ન હોય, ને નબળી સ્ત્રીની સંતતિ નબળી થાયછે.

ધ્યાનમાં રાખ્યું કે દેશનાં માણસ જાણનાં, પરાક્રમી, અને હિમ્મતવાન હોવાની જરૂર છે. માટે કિશોર વયમાં અને જુવાનીમાં અંગ મજબૂત અને મન હિમ્મતવાન થાય તેવી કસરત જાત્રી રાખવાના ને બાળપણમાં લખ ન કરવાનો બોધ કરવો. નિશાળને લગતી કસરતશાળા હોય તો ઠીક. કન્યાશાળામાં પણ રમવાની જગ્યા જોઈએ. મગદળ, દંડ કરવાનાં પાવડાં, નિખાલસ, મલખમ, પાટીયું ને નીસરણી, નિશાન મારવાને ધારદાર બાણોડાં વગરનાં તીર વગેરે મહેનતની જોડે ગમત આપે એવા સામાન રાખી મોટી ઉમરના છોકરાને અંગકસરતો શીખવવી. તેમના હાથ પગ વગેરેને ઇજા ન પહોંચે એવી સંભાળ રાખવી. બાળુવાની જોડે એલવું રાખવાથી નિશાળપર પ્રેમ વધશે.

૪૩. નિશાળમાં કે નિશાળની પોડાશમાં કચરો, ગંદવાડ, ભેજ, અને દુર્ગંધ ન હોવાં જોઈએ. એ રોગ ઉત્પન્ન કરનાર મોટી ઉપાધિઓ છે; અસુધરેલપણાનાં ચિન્હો છે. વળી જ્યાં માંકણ, ચાંચ-ણ, મચ્છરાદિ નિશાળીઆને સતાવેછે, ત્યાં તેમનું લક્ષ પાઠમાં રહેતું નથી. દેહના ખીજ નિયમો પણ નજરમાં રાખવાના છે. બાળક ધણીવાર એકને એક ઠેકાણે બેસવાથી અકળાય છે; તેઓ આળસ અને બગાસાં ખાયછે, વાસ્તે દોઢ બે કલાકને અંતરે તેમને નિશાળમાં એક સ્થળેથી બહાર ખીજે ઠામે બેસાડવા. બેસતી વખતે અને જરૂર જણાય તો હરપાઠને આરંભે બહારથી હાથ ઊંચા નીચા ને લાંબા કરાવવા, અદબ કરાવવી, જમણા, સીધા, ને ડાબા ફેરવવા. જોડે બેઠે તે જોડે બેસે એમ કરવું. એથી તેમનાં અંગ છૂટાં પડેછે. અને તેમને રમુજ પડેછે. કસરતશાળામાં પણ ટૂંકડીઓમાં ગોઠવી હારબંદ ચલાવવાથી ને જોડે દોડાવવાથી તેમને ગમત થાયછે. આ યુક્તિથી ગરબડ મટેછે, તથા હુકમ ઝટ માનવાનો મહાવરો થાયછે. એમ કરવામાં કાંઈ ખોટું નથી. આરોગ્ય રહેવાનું એક મોટું સાધન સ્વચ્છતા છે, માટે શરીર, વાળ, વસ્ત્ર, ઘર, આંગણું, રસ્તા, વગેરે સ્વચ્છ રાખવાનો પ્રસંગોપાત બોધ કરવો.

૪૪. રમતમાં અનીતિ ન શીખે એવા બંદોબસ્ત રાખવો. ગાળા-ગાળી ન કરે, લોડ નહિ, ને એક એક જોડે સ્નેહથી વર્તે એમ કરવું. રમતમાં પણ નીતિની અને બુદ્ધિની કેળવણી મળે એવી યુક્તિઓ

કરવી. નિશાળની બહાર એટલે હરકોઈ ડોકાણું, રળને દિવસે, કે નિશાળેથી છૂટ્યા પછી, ખોટી રીતે વર્તતા જણાય તો અટકાવ કરવો. કોઈવાર રળને દહોડે બહાર લઈ જઈ રમાડવા.

પ્રકરણ ૪ થું.

નીતિની કેળવણી.

૪૫. શરીરકેળવણીની જોડે નીતિની કેળવણી ન હોય તો માણસ વાઘ, રીંછ, વાનરાદિ પશુસમાન નીવડે; બહુતર જોડે જેનામાં સુનીતિ નથી તે રાક્ષસ છે. વિદ્યા સદ્ગુણની સંગાથે ન આવતાં એકલી આવે તો વિનાશકારી થાય. માટે બુદ્ધિની કેળવણીની સંગાથે સદાચરણ શીખવવાં. સુનીતિની કેળવણીનો આરંભ બાલ્યાવસ્થાથી થવો જોઈએ. માખાપ વગેરે વડીલાએ બાળકમાં ઈશ્વરભક્તિ, સત્ય, નિષ્કપટ, સ્વદેશપ્રીતિ, ઉદારતા, દયા, હિમ્મત, ક્ષમાદિ સદ્ગુણો આવે એવું ઉત્તેજન આપવું, તથા તન અને વસ્ત્રની નિર્ભેજતા રાખતાં, પોતાના આચરણથી, ને બાળકને તેમ કરવાની ફરજ પાડી, શીખવવું. પોતાની પાસે વયપ્રમાણે થોડી કે વધારેવાર ભક્તિ કરવા બાળકને બેસાડવું, સામું બોલવાની ટેવ ન પાડવી, પારકી વસ્તુ લે તો પાછી અપાવવી, ને ધાક બતાવવી કે ફરી તેમ કરે નહિ. ખાવાનું હાથમાં હોય તો ખીજા છેડકરા પાસે હોય તેમને તેમાંથી અપાવવું; અપંગ ભીખારી માગવા આવે તો ઘરમાંથી દાણા કે પૈસા લઈ બાળકને હાથે ખીચારા ગરીબને અપાવવા, ખીજાં કૈયાંનો વાંક માફ કરાવવો, ભૂંડું બોલવા ન દેવું, ગાળો ન દેવા દેવી. એમ પ્રસંગોપાત કરાવેથી સદાચરણની ટેવ પડશે. સુનીતિ શીખવવાનો એમ માખાપે આરંભ કરેલો પ્રયત્ન શિક્ષકે જરૂરી રાખવો.

૪૬. નિશાળમાં બાળકને બહુવા બેસાડે ત્યારથી શિક્ષકે આ બાબતપર ખૂબ લક્ષ આપવું. નિત્ય નિશાળનું કામ ચલાવતી વેળા પ્રથમ “એા ઈશ્વર, તું એક છે, સરખો તે સંસાર” એ અથવા હોપકૃત વાંચનમાળામાંથી ખીજા ઈશ્વરસ્તવનની કવિતા, બધા નિ-

શાળીઆને જોડે બીજા રાખી ગંભીરપણે બોલાવવી. પછી પોતા-
પોતાના વર્ગમાં મોકલવા. વાંચનની ચોપડીઓમાં સુનીતિવિષે ધણા પાઠ
છે તે શીખવતી વેળા વિસ્તારથી સમજણ પાડવી. બાળકથી સમજાય
તેવીજ શીખામણ દેવી, ને ઉદાહરણ પણ તેવાંજ લેવાં. કેટલીક નીતિ
ઓવી છે કે મોટી ઉમરના સ્ત્રીપુરુષનેજ સમજાવી શકાય. બાળકની
આગળ તેસંબંધી બોલવું નહિ. ઇતિહાસમાં પણ ઝાઝી શીખામણ
મળેછે મોટે પ્રસંગોપાત ઓ પાઠોવડે પણ બોધ કરવો. વળી અનેક
પ્રકારની ક્યોદ ચૂકવવાનું કામ મહેતાજીને કરવું પડેછે. નીતિ સ-
મજાવવાના ઓ પણ સારા પ્રસંગ છે. મોટી ઉમરના નિશાળીઆને
વખતે નિશાળમાં કે નિશાળના સમય પછી ઉપદેશ કરવો. નિશા-
ળીઆ રમતા હોય તેવારે જૂઠું કે ભૂંડું બોલે નહિ, ગાળાગાળી ને
મારામારી ન કરે ઓ બેદાબરત રાખવો. રમતનું ડેકાણું પણ
સુનીતિ શીખવવાનું સ્થળ છે. સદ્ગુણનો પ્રસાર કરવો ઓ નિશાળો
સ્થાપવાને મોટો હેતુ છે. સુનીતિના બોધની અસર ઓવી થવી
જોઈઓ કે નિશાળ છોડ્યા પછી પણ અનીતિનાં પુસ્તકો વાંચવાપર
કંટાળો રહે. હોળીની ભૂંડી ને ગંદી રમતા અને ભાંડ વચનાનો
નિશાળમાં બહુલા છોકરા ધિક્કાર કરે, અને છોડીઓ લખનાં કૃતાણનાં
ગીત, મન બગાડી શીજ વ્રતને લાંછન લગાડે તેવા ગરબા ને ગીતો
ગાય નહિ, ને પરસ્પર નહારી વાતો ન કરે તથા સંસારમાં સર્વ
જોડે રૂડી રીતે વર્તે. દેશમાં ઉદ્યમ વધે અને ગુનાહ ઓછા થાય
ઓ કેળવણીનો પરિણામ હોવો જોઈઓ.

પ્રકરણ ૫ મું.

શિક્ષકનાં લક્ષણ.

૪૭: શિક્ષક સદાચરણી હોય તો નિશાળીઆ સુનીતિવાન થાય. મોટે ક-
હેવાની અસરથી કરીદેખાડવાની અસર વધારે છે. બાળક, જીવાન અને
વૃદ્ધ દેખાદેખી ધણું શીખેછે. મોટે સુનીતિ શીખવી શકવા સારું મહેતાજી

સદ્ગુણી હોવા જોઈએ. ઊગતી પ્રજાને ત્રણ પ્રકારની કેળવણી આપવાની છે. પરંતુ મનમાં સુનીતિનો પાયો નાંખવાનું કઠણ કામ એ ત્રણમાં સુખ્ય છે. મહેતાજીનું વાસ્તવિક માન એમાં છે. નિશાળીઆને સદ્ગુણી કરે તેજ શિક્ષક ગુરુપદવીને યોગ્ય છે. એવા ગુરુ માન અને કીર્તિ પામે છે. નિશાળખાતાના ઉપશિક્ષકથી તે મોટા ઉપરી સ્ત્રી સર્વ સુલક્ષણ હોય તોજ દેશમાં સુનીતિ પ્રસરે ને સરકારની મોટી મતલબ પાર પડે. આપણું કામ નિશાળીઆને લક્ષણવંતા કરવાનું છે, મોટે આપણામાં સારાં લક્ષણ હોવાં જોઈએ. જેવું ગુરુને કરતાં દેખે કે જાણે તેવું શાળે કરીએ, (ગુરુવર્ગમાં ગુરુના ઉપરી પણ ખરા) મોટે આપણામાં દુરાચરણ પણ ન હોવાં જોઈએ.

૪૮. સુનીતિવાન શિક્ષકને પોતાના કામમાં યશ મેળવવાને કેટલાક વિશેષ ગુણની ગરજ છે: ૧ વિદ્યા, ૨ અનુભવ, ૩ ચતુરાઈ, ૪ ઉમંગ, ૫ ન્યાય, ૬ કૃતતા, એ છ તો અવશ્ય જોઈએ.

૧. જે શિક્ષક થાય તેને શીખવવાના વિષય આવડવા જોઈએ. પોતાની પાસે હોય તો ખીજને આપી શકે. જેટલું શીખવવાનું હોય તેથી શિક્ષકને વધારે આવડવું જોઈએ. જેમ ગુરુમાં વિદ્યા વધારે તેમ તેનું વજન જારતી, તેની પ્રતિષ્ઠા વધારે, અને નિશાળીઆનો તથા લોકનો ભરેસો તેના ઉપર વધારે. મહેતાજીએ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારે કરવાને ગ્રંથો વગેરે હમેશા વાંચતાં રહેવું ને પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો. હું ભણી રહ્યો એવું કદી ધારવું નહિ, કેમકે વિદ્યાનો પાર નથી. તથાપિ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે નિશાળના કામને ઉપયોગી હોય તેનો અભ્યાસ વધારે કરવો. જે નિશાળીઆને કામ ન આવે તેમાં ઝાઝું રોકાવું નહિ. એનું દેખી નિશાળીઆ પણ નિશાળેથી ઉઠ્યા પછી પુસ્તકો વાંચવાં જારી રાખશે. નિશાળેથી ઊઠી ગયા પછી તેઓમાં ગ્રંથો વાંચવાનો, અવલોકન કરવાનો, સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો અને થોડાક વધારે અભ્યાસ કરવાનો શોક રહે તોજ તેઓ કાંઈ કેળવણી પામ્યાં એમ જાણવું.

૨. પોતાને આવડતું હોય, તથાપિ તે ખીજને શીખવી શકે નહિ એવા માણસ ધણીવાર જોવામાં આવે. તેમાં બાળકને શીખવવાનું કામ અઘરું છે. એમાં ધણી યુક્તિઓનો ખપ છે. કેમકે માણસમાં ભણાવ-

વાની કળા સ્વભાવથી હોયછે, તેમને જાણે કેળવણી આપવાનેજ સર-
જાવેલા હોયછે, પરંતુ ઘણા ખરાને એ કળા શીખવી પડેછે. નિયમપૂર્વક
અનુભવ કર્યાથી એ કળા આવડે. શિક્ષક થયાની પૂર્વે કેળવણી આપ-
વાના નિયમનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે અનુભવ કરવો. અનુભવી જ્ઞાન
તેજ પાડું જ્ઞાન. જેમ ખીજા ધંધા શીખવાની જરૂર છે તેમજ શિક્ષકનો
ધંધો શીખવાની જરૂર છે. એ શીખ્યા પછી અનુભવ થાય છે ત્યારે
શીખેલા નિયમોનો ઉપયોગ ખરોખર આવડેછે.

૩. વિદ્યાચરિતા કામનો અનુભવ મેળવવામાં, અને પછી તેનો
ઉપયોગ કરવામાં ચતુરાઈ જોઈએ. મૂળતત્વોનું જ્ઞાન થયા પછી તેને
કામે લગાડવાના કેટલાક સાધારણ ધારા થઈ શકેછે, પરંતુ નિરાજમાં
બનતા સઘળા પ્રસંગને લાગુ પડી શકે એવા નિયમો રચવા અસાધ્ય છે.
ચતુર મહેતાજી હોય તેજ અણુધારી અડચણોને જીતી શકેછે. નિરાજ
અલાવવામાં, ગામના લોક જોડે વર્તવામાં*, પાઠ શીખવવામાં, નિરાજી-
આની જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજન આપવામાં, ઉપરીને પ્રસન્ન રાખવા વગેરે
ઘણી બાબતોમાં યુક્તિનો ને ડહાપણનો ખડુ ખપ છે.

* “ગામમાં યોગ્ય રીતે ન વર્તવાથી કેટલાક મહેતાજીની ખરાખી
થઈએ માટે નીચેપ્રમાણે વિસ્તારથી લખવાની જરૂર છે:—

હાલમાં સરકારી નિશાળોના કેટલાક અણસમજી મહેતાજીઓ એમ
જાણે છે કે એમ સરકારના એક અધિકારી છીએ. આ જોડું ગુમાન
મનમાં રાખી તેઓ ગામલોકોસાથે રોબથી વર્તેછે. એમ ન કરવું જોઈએ.
દરેક ગામના લોકે એમ સમજવું જોઈએ કે મહેતાજી અમારા છોકરા-
ઓનું ભણું કરનાર અને તેઓને સદ્ગુણી તથા બુદ્ધિમાન કરનાર છે. એમ
તેઓ સમજે એવી મહેતાજીએ વર્તણુક ચલાવવી. વળી ગામના લોકોની
અંદરખાનેની સંસારી તકરારોમાં કે કજીઆમાં કે કોઈ પક્ષમાં મહેતા-
જીએ કદી ચિત્ત ધાલવું નહિ. તેણે સૌને સરખા ગણવા. સૌના મિત્ર
થઈ રહેવું. નષ્ટ તથા મિલનસાર સ્વભાવથી સૌ લોકોસાથે વર્તવું. છો-
કરાંઓનાં માબાપ પોતાનાં છોકરાંઓના અભ્યાસ બાબત કે તેમના
આડા સ્વભાવ બાબત મહેતાજીને સૂચના દેવા કે ઠપકો દેવા આવે તો
તેમના ઉપર તેમણે ગુસ્સે થઈ તેમને તુચ્છકારી કાઢવાં નહિ, પણ મીઠા
વચનથી તેઓના મનનું સમાધાન કરવું. વળી મહેતાજીએ આ વાત
હમેશા યાદ રાખવી કે તેને સરકારે ગામના લોકોનાં છોકરાંઓને કેળ-
વણી આપવા નોકર રાખેલા છે, એટલે સીધી રીતે જોતાં તે સરકારના
નોકર તો છેજ, પણ આડકતરી રીતે વિચાર કરીએ તો તે બધા ગામના

૪. જે કામમાં મન લાગે તેજ કામ સાઈ થાય. જે કામ માણસ ઉલટથી કરે તે કામ તે પાર પાડે. હોંસથી મંડ્યા રહી કામ કરીએ તો નફી જસ મળે. કેટલાક કામ તો એવાં છે કે તે કરવામાં જેમ વધારે ઉમંગ તેમ વધારે ફતેહ. કેળવણી આપનાર ગુરૂનું કામ આ પ્રકારનું છે. જે કામ પર પ્રેમ નથી તે કામ ઉમંગથી થાય નહિ. જેને ગુરૂધર્મ ગમેછે, જેને ગુરૂધર્મ વહણો છે, જેને ગુરૂધર્મ પ્રતિષ્ઠિત અને સંસારને અતિ ઉપયોગી લાગે તેને ધન્ય છે. એવા પુરૂષ ને એવી સ્ત્રી શિક્ષક થવાને યોગ્ય છે. એવા શિક્ષક બાળક નિશાળીઆનાં અને મોટા વિદ્યાર્થીઓનાં મન પર પોતાના સદ્વિચારની નબુસાય તેવી છાપ મારેછે, અને તેમને વિદ્યા સંપાદન કરવાનો માર્ગ દેખાડેછે. શિક્ષકના કામને માનીતું ગણી જે આગુરતાથી વર્તેછે તે વિદ્યા, ઉદ્યોગ, અને સુનીતિનો બહોળો પ્રસાર કરેછે. તે પોતાના દેશને સુખી કરેછે. શિક્ષકનો ઉમંગ નિશાળીઆમાં આવેછે અને તેમાંના કેટલાં મોટપણે હોંસીલા દેશહિતકારી સંજ્ઞાન નિવડેછે.

આપણામાં કહેવત છે કે ‘રડતો જાય તે મુઆની ખબર લાવે.’ તેમ જે મહેતાજી કે શિક્ષકમાં ઉમંગ નથી, જે પેટ ભરવાને અર્થે વેડ ગણી નાખુશીથી છોકરાં ભણાવવાનું કામ કરેછે તે થોડાજ ફાયદો કરી શકેછે. જેને મહેતાજીની પદવી નીચ લાગે, જે કંટાળાથી માવ પગારને મોટે શિક્ષકનું કામ કરે તે કઠાવટે ભણાવી શકે, પણ કેળવણી નહિ આપી શકે. ગામઠી નિશાળના મહેતાજી દુર્દશામાં હોવાથી મહેતાજીના કામનું માન ઘટી ગયું છે. પણ એ ગયેલી આખર પાછી આણી શકાય. સારા મહેતાજીને માન પામતા આપણે જોઈએ છીએ. માન પામવાના હેતુ પર નજર ન રાખતાં પોતાનો ધર્મ જાણી કામ કરવું. એમ વર્તનારની પાછળ માન દોડેછે. મોટાઈની કલ્પના તજી નમ્રતાથી ચાલવું એ સારા

લોકોના પથ નોકર છે. એટલા માટે તેણે ફક્ત સરકારની મરજી સાચવી લોકોને નાખુશ કરવા નહિ જોઈએ. પણ લોકો અને સરકાર એ બંને ખુશી રહે તે પ્રમાણે તેણે ચાલવું. જે ગામમાં તે નોકર છે તે ગામના બધા લોકો સુધરે, સમજી થાય, અને માબાપો પોતાનાં છોકરાંને કેળવણી આપવાથી થતા લાભથી જાણીતાં થાય તો તેણે સરકારની અને પોતાના દેશની સેવા બજવી કહેવાશે.” રા. સા. મોતીરામ રાજગરામ ડે. એ. ઈન્સ્પેક્ટર.

માણસને લાયક છે. રૌજગાર કરવામાં ઇજ્જત સ્વભાવથી રહીએ, પરંતુ અમુક રૌજગાર પસંદ ન પડે તો પ્રામાણિક માણસને ઘટેએ કે તે છોડી દેવો. અરૂચિથી કામ કરે ખીગાડ થાય. ખીજને ન મળતો હોય, ને અંધીજ આપણો નિર્વાહ ચાલે તો અંધને આપણું બહું કરનાર સમજી અંધની જોડે પ્રીતિ કરવી. જેને બણાવવામાં, પાઠ આપવામાં, ને બોધ કરવામાં આનંદ લાગે, જે ઉપરની ખીકથી કામ કરતો નથી પણ પરમેશ્વરના ભયથી, અને પોતાનો ધર્મ જાણી પ્રામાણિકપણે ને ઉત્સાહથી નિશાળમાં વર્તેએ તે ખરો મહેતાજી; તેજ સાચો ગુરૂ.

૫. સુનીતિના પેટામાં ન્યાય આવેએ, તથાપિ અંધવિષે થાડી વિશેષ સૂચના કરવાની જરૂર છે. જેમ રાજા ન્યાયથી પંકાય છે અને પ્રજાને વહાણો લાગેએ, તેમ કેળવણી આપનારા ન્યાયી હોય, નિષ્પક્ષ-પાત્રી, અને સાચા હોય, તેજ તેમના હાથનીએ ચાલતી કેળવણીનાં પ-રિણામ સારાં થાય. શિક્ષા કરવામાં, ઇનામ આપવામાં, નંખર ચડાવવા ઊતારવામાં, માનિટરાદિની જગા અંધાવવા વગેરેમાં નિશાળીઆ જોડે વર્તવામાં ન્યાયની મોટી જરૂર છે. ગુરૂ પિતાને ઠેકાણે છે માટે તેણે બધા નિશાળીઆને સરખા ગણી સર્વ ઉપર સમાન ભાવ રાખવો. આપની પેઠે નિશાળીઆ ઉપર હેત રાખવું, અને તેમનાં માખાપ વગેરે ગામના લોકને મિત્ર ગણી તેમના ઉપર માયા રાખવી. નિશાળખાતાના નોકરૌએ પોતાને હકિમ વર્ગ ન ગણતાં ગુરૂવર્ગમાં ગણાવવું. ગર્વ અને મોટાઈ તજી ચોગ્ય નમ્રતાથી વર્તવું. સભ્યતા અને હલકાઈમાં મોટો ભેદ છે. સભ્યતા છાજે, હલકાઈ ન જોઈએ. ઉદાર-વૃત્તિના ગુરૂ લોકને સંતોષી વગર માગે માન પામેએ.

૬. નિશાળમાં અમલ કરનાર મહેતાજી છે માટે તેનામાં અમલ ચલાવવાની ચતુરાઈ હોવી જોઈએ. આ ચતુરાઈ કોઈમાં સ્વભાવથી હોયએ, ને કોઈમાં હોતી નથી. જેઓમાં એ શક્તિ નથી તેઓ ખીજના અનુચર થાયએ. ખીજના કહ્યાપ્રમાણે કરવું, પોતાની બુદ્ધિ વાપરવી નહિ, ને પરાધીન રહેવું તેમને ગમેએ. એવા નખજા મનના શિક્ષકને નિશાળીઆ બદલા નથી, ને તેઓ પડે બણેલા છતાં નિશાળીઆને વરા રાખી શકતા નથી, તેથી, બણાવી શકતા નથી. મહેતાજી થનારમાં આ ગુણની જરૂર છે. જેનામાં એ ન હોય તે અભ્યાસથી

કામ ચલાવવા જોગ પ્રાપ્ત કરી શકે. અમલ ચલાવી શકવામાં દૃઢતાનો બહુ ખર્ચ છે. જે મહેતાજીનું મન દૃઢ નથી તેનાથી નિશાળ ખરોખર ચલાવાતી નથી. અમલ કરવાની શક્તિ અને દૃઢતા એ બે કેટલેક દરજ્જે એકરૂપ છે. જે શિક્ષકમાં એ લક્ષણ નથી તેણે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. અસ્થિર મનના માણસે પોતાનું મન સ્થિર કરવાનો, ધારેલો મન-સુખો પાર પાડવાનો, કહેલી આજ્ઞાને અમલમાં લાવવાનો, નિશ્ચય કરવો; ને તે પ્રમાણે વર્તવું. જે ઠરાવ કર્યો તેને વળગી રહેવું. આ સંબંધી ત્રણ ઉત્તમ નિયમ કુઠિલરકૃત શિક્ષાપદ્ધતિમાં છે તે સદા ધ્યાનમાં રાખવા.

૪૯. ૧. આજ્ઞા સીધાની પૂર્વે સારી પેઢે વિચાર કરવો, પળ એકવાર આજ્ઞા કરી તો પછી તે પઠાવવીજ જોઈએ.

૨. જે હુકમ પઠાવવાનો નિશ્ચય ન કર્યો હોય તે કહી કરવો નહિ.

૩. જે હુકમ કર્યો હોય તે તમારે પંડે કહી ભૂલવો નહિ.

૫૦. મહેતાજીએ નિશાળના હરકોઈ વિદ્યાર્થીને જે આજ્ઞા કરી, અથવા શિક્ષકે પોતાના વર્ગમાં બાળનારને જે હુકમ દીધો, તે તૂર્ત તેની પાસે પળાવવો. તેવિષે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર નિશાળિયાને નથી. વાદ-વિવાદ કરવા કે સામું બોલવા દેવા નહિ. મહેતાજી, માખાપ કે વડીલ પોતાની આજ્ઞાભંગ થવા દે તો પરિણામ માઠાં થાય. એમના હાથનીચે કેળવતાં અને ઊછરતાં બાળક આડાઈ કરેછે ને વોંછે. હલકી બાબ-તોમાં પણ ગુરૂ કે વડીલે કહ્યું તેજ થાય, છોકરાંની હઠ ન ચાલે; નાની આજ્ઞાનું અપમાન થવા દીધું તો છોકરાં મોટા હુકમને ગણકારશે નહિ. ગુરૂ કહે તે તૂર્ત થવુંજ જોઈએ. ઉદાહરણ—ચોપડી બંધ કરે, કે સ્લેટ મૂકીદો, કે છાના રહેા એમ કહ્યું તો તેમ નિશાળીઆ તુર્ત કરે એવી ટેવ પાડવી. આજ્ઞા કરવામાં ડહાપણ વાપરવું.

પ્રકરણ ૬. ટું.

નિશાળનો વહીવટ.

૫૧. વર્ગની ગોઠવણ—બાળાવવાનાં ધોરણ ઠર્યાથી, તથા પરીક્ષા લેનાર ઉપરી જેમને ઉપલા ધોરણમાં લેવાની રજા આપે તેમનેજ લેવાનો

ધારો થવાથી વર્ગ ગોઠવવાસંબંધી જોખમ અને શ્રમ મહેતાજીને શિર રહ્યાં નથી. ધારણા પ્રમાણે વર્ગ કરવા ને તે વર્ગોમાં ટૂંકડી પાડવી નહિ. જોડલાં ધારણુ તેટલા વર્ગ રાખવા. માત્ર પહેલા ધારણુના વર્ગમાં અડ-અણુ પડશે, કેમકે તેમાં નવા નિશાળીઆ અનિયમિત વખતે દાખલ થાયછે. મુકરર વખતે નવા નિશાળીઆ દાખલ કરવામાં આવે તો આ હરકત મટે, પણ હાલ તેમ થઈ શકે તેવું નથી. નવા દાખલ થનારા નિ-શાળીઆ ગામડી નિશાળમાં ભણેલા હોય તો તેમને પહેલા ધારણુમાં એસાડવાની જરૂર નથી. તેમની આવડત પ્રમાણે ઉપલા ધારણુમાં એસાડવા. બધા આંક, લેખાં, અને નામાં લખતાં શીખ્યા હોય તો ચોથી ચોપડીમાં કે પાંચમીમાં એસાડી શકાય. એથી એાછું હોય તો ત્રીજીમાં. એમ નવા નિશાળીઆની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપલા કે નીચલા વર્ગમાં દાખલ કરવા. છેક્ષી પદવીની ધણીક નિશાળોમાં દરેક વર્ગને માટે જ્યુદ્ધ શિક્ષક હોતો નથી. એવી નિશાળોમાં માત્ર ત્રણ ધારણુ સૂધી શીખવવું, અને ત્રણ વર્ગ કરવા. એમાંના દરેક વર્ગને વારા ફરતી મહેતાજીએ કેમ ભણાવવો તે વખતપત્રકના નમૂનામાં દેખાડયું છે.

પર. અભ્યાસપત્રક—દરેક ધારણુમાં કેટલું શીખવવું તે મુકરર કરેલું હોયછે. નવા વરસના આરંભમાં, એટલે વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ ગયાપછી, દરેક વર્ગનું નવું વખતપત્રક બનાવતી વેળા તેને શીખવવાના ધારણુ-માંનો કેટલો ભાગ પહેલા ત્રણ માસમાં ચલાવવો તેના શુભાર બાંધી કાગળ ઉપર તે લખવો, અને તે ઉપરથી વખતની વહેચણુ કરવી. ઉદાહરણ.—

અભ્યાસપત્રક. વર્ગ ૧ લો.

દિસેઅર ૧૮૭૬ થી પ્રેબ્રુઆરી ૧૮૭૭ સૂધી.

વિષય.

અઠવાડીઆના કલાક.

છઠી ચોપડી ૧ થી ૭૦ પાઠ સૂધી...	...	...	...	...	...	૬
જોડણી	...	...	...	...	...	૩
લેખાં, વ્યાજ, નામું	...	...	...	...	...	૩
અક્ષર...	...	...	...	...	...	૩

આગળના પાનાપર લેવાની પેટા બેરીજ. ૧૫

વિષય.

અઠવાડીઆના કલાક.

પાછલા પાનાની પેટા એરીજ. ૧૫

ભૂગોળવિદ્યા આફ્રિકાની	...	...	...	...	...	...	...	...	૨
નકશા ચીતરવા	...	...	...	...	...	...	...	...	૧
ઇતિહાસ હંટરફ્રીટ પાને ૧ થી ૬૦ સ્તંભી	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૥
કાગળ લખવાની રીત	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૥
અંકગણિત	...	...	...	...	...	...	...	...	૬
વ્યાકરણ.	{	હોપફ્રીટ પૂરે	...	...	...	...	...	...	૧૥
		પદચ્છેદ	...	...	...	...	...	...	૧
		નિબંધ	...	...	...	...	...	...	૧૥
કવિતા તથા આંક મોડે બોલાવવા તથા	{		...	...	...	...	...	...	૩
સુનીતિનો બોધ કરવો.			...	...	...	...	...	...	૩૩

અભ્યાસપત્રક. વર્ગ ૨ નો.

વિષય.

અઠવાડીઆના કલાક.

લેખાં, કોષ્ટક, ને પલાંકા.	...	...	...	...	...	...	...	...	૩
વ્યાકરણ, હોપફ્રીટ પાને	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૥
પદચ્છેદ	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૥
નિડણી...	...	...	...	...	...	...	...	...	૩
ઇતિહાસ	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૥
ચીઠી લખવાની રીત	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૥
અંકગણિત	...	...	...	...	...	...	...	...	૬
ભૂગોળવિદ્યા	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૥
નકશા ચીતરવા	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૥
અક્ષર	...	...	...	...	...	...	...	...	૩
પાંચમી ચોપડીના પાઠ ૬૦	...	...	...	...	...	...	...	...	૫
કવિતાનું માપ તથા લખેલું વાંચવું	...	...	...	...	...	...	...	...	૧
કવિતા મોડે બોલાવવી, પલાંકા, ને બોધ...	...	...	...	...	...	...	...	...	૩

૩૩

૫૩. આ પ્રમાણે દરેક વર્ગનું જુદું અભ્યાસપત્રક કરવું ને તેપરથી

તે વર્ગનું વખતપત્રક કરવું. સાતવારીઆમાં જેટલા કલાક ભણાવવાના છે તેપરથી વખતપત્રક બનાવવું. પહેલા ત્રણ માસમાં ધાર્યા પ્રમાણે કામ થયું કે નહિ તેના અનુભવ થયેથી બીજા ત્રણ માસનું અભ્યાસપત્રક થઈ શકે. નવા અભ્યાસપત્રક પરથી નવું વખતપત્રક કરવું. જે વિષયમાં નિશાળીઆ કાચા માલમ પડે કે પાછળ રહ્યા હોય તેને સાફ નવા પત્રકમાં વખત વધારવો, જે જે નિશાળીઆ ઠીક આવ્યા તો તેના વખત એછી કરવો. નવેક મહીનામાં આવ્યું ધોરણ પૂરું કરવાને મનસુખે રચના કરવી, જે બાકીના માસ પુનરાવર્તન કરવાને રાખવા.

૫૪. વ્યવસ્થાપત્રક—સોમથી શનિ સ્વધીમાં દર વારે દર કલાકે શું શીખવવું તે ઠરાવી લખવું તેનું નામ વખતપત્રક. એ પત્રક બનાવવામાં નીચેની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવી:—

નિશાળના વખતની વહેચણના પત્રકમાં દરેક વર્ગનો દર રોજનો અભ્યાસ તથા દરેક પાઠ શીખવનારનું નામ લખવું. એ પત્રક એક પાઠીઆ ઉપર ચોઢી સર્વેના વાંચવામાં આવે એવી જગાએ ટાંગવું. જુદા જુદા ઓરડામાં વર્ગો બેસતા હોય, તો દરેક ઓરડામાં એની એક નકલ ટાંગવી. એ પ્રમાણે નહિ કરવાથી નિયમ રહેતો નથી અને ગભરાટ થાયછે. વખતપત્રક બનાવવાના નિયમ નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧.) વિષય શીખવાને વધારે કે એછી મહેનત પડે કે પાઠ પૂરે કરતાં જેટલી વાર લાગે તેના પ્રમાણમાં તેને સાફ લાંબા કે ટુંકો વખત રાખવો. કઠણ આવત શીખતાં વધારે મહેનત પડેછે. જે બાળક છોકરાં વહેલાં થાકી જાયછે. તેથી ધણીવાર સ્વધી બરાબર ધ્યાન આપી શકતાં નથી; માટે તેના પાઠ થોડા વખતમાં પૂરે કરવો. તે વિષય ધણે અગત્યનો હોય તો દહાડામાં બે ત્રણ કે વધારે વાર ચલાવવો, પણ લાગલાગટ લાંબી વેળા ન લગાડવી. સહેલા વિષય, જેમાં છોકરાનાં મન વહેલાં થાકે નહિ તે, વધારે વખત પહેંચે તો શીકર નહિ. ધણું કરીને નાના છોકરાને માટે અર્ધા કલાકથી વધારે વાર કોઈ પણ આવત લાગલાગટ ચલાવવી નહિ. અર્ધા કલાકમાં ગમે દિવસે શીખવેલા પાઠની પરીક્ષાના વખતને ગણવો નહિ, તે વખત જુદો ગણવો. એ પરીક્ષા સુધ્ધાં એક કલાકથી લાગલાગટ વધારે રાખવો નહિ.

(૨.) વિષયને એવા અનુક્રમે લેવા “કે” વિસામો આપે. કઠણ

વિષયની પાછળ તરતજ ખીજી કઠણ બાબત ન લવાય તો સાઈ. કઠણ પાઠની પછી સહેલો પાઠ આવે તેમ કરવું.

(૩.) કલાક દોઢ કલાકે છેાકરાંને એસવાનું ડોકાણું બદલાય તેમ કરવું.

(૪.) ઘણા અગત્યના પાઠ હોય તે મહેતાજીથી શીખવાય એવી યુક્તિ કરવી.

(૫.) જે પાઠમાં વધારે એસવાનું હોય તેવા પાઠને બધા વર્ગોમાં એકે વખતે ચલાવવા નહિ. ઉદાહરણ, નિશાળના સઘળા વર્ગોમાં એકે કાળે વાંચવાનો પાઠ ચલાવવો નહિ. એક વાંચે અને તેની પાસેનો ખીજો લખે તે રીતે કરવું. જે શિક્ષકો આ નિયમ ધ્યાનમાં નથી રાખતા તેમની નિશાળોમાં વિશેષ ગરબડ થાયછે, તેમને બહુ ઘાંટા પાડી એસવું પડેછે.

(૬.) ગામના લોકોનો જમવાનો વખત હોય તે વેળા છેાકરાં પોતાને ઘેર હોય એવી તદબીર કરવી. તેમને ખુખ્યાં નિશાળમાં રહેવું પડે તેમ ન કરવું. જેમકે ગામમાં લોક બપોરે જમતા હોય તે નિશાળનો વખત ૧૦ થી ૪ લગી રાખ્યો હોય ત્યારે આપદા પડે.

(૭.) નિશાળના વખતપત્રક ઉપરથી દરેક શિક્ષકે પોતાને દરરોજ કિયે કલાકે કિયા વર્ગમાં, અને કિયો પાઠ શીખવવાનો છે તે એક નાની ચોપડીમાં લખી લેવું. નિત્ય તે ચોપડી પોતાની કને રાખવી. જ્યાંસુધી વખતપત્રકમાં ફેરફાર નથી કર્યો, ત્યાંલગી તેમાં લખ્યા મુજબ વર્તવું. કાંઈ ફેરવવું નજરમાં આવે તો નવું પત્રક બનાવવું. ટૂંકી મુદતે ન ફેરવાય તો સાઈ. એ પત્રકને મથાળે જે તારીખથી તે જે તારીખ સુધી ચલાવવું હોય તે લખવું.

૫૫. ઉપલા પત્રકમાં વારને ટૂકામાં જણાવવાને તેના પહેલા અક્ષર લખ્યા છે, અથવા સાતવારીઆમાં સામવારથી જેટલા દિવસ કોઈ પાઠ શીખવવાનો હોય તેટલો આંકડો લખ્યો છે. ૧ લા વર્ગને ૧૨ થી ૧૨૬ જુગોળવિદ્યા ૪ દિવસ શીખવવી, એટલે સામ, મંગળ, બુધ અને શુક્ર, તથા નકશા ચીતરવાનું બાકીના બે દિવસ. બાનામાં આંકડા માંડ્યા છે તેનો અર્થ એ પ્રમાણે કરવો.

૫૬. ૧૧ થી ૧૧૬ સ્ત્રી ૧ લા તથા બીજો વર્ગ બેડી દઈતેને શીખવવાનું કામ ૧ લા અસિસ્ટેન્ટને સોંપ્યું છે. એ વખતમાં મુખ્ય મહેતાજીએ નીચલા વર્ગોમાંના કોઈમાં જઈ તપાસ કરવી. વળી ૧૨૬ થી ૧ સ્ત્રી પાંચમે ને છઠ્ઠા એ વર્ગોને બેગા શીખવવાનું રાખ્યું છે, ને ૧ લા વર્ગમાં અક્ષર સુધારવાને એ વેળા રાખી છે. એ કામ ઉભા અસિસ્ટેન્ટથી થઈ શકે તેવું છે તેથી તેને ત્યાં મુક્યો છે. એ ગોઠવણથી એ વખતમાં પણ મહેતાજીને કોઈ નીચલો વર્ગ તપાસવાની જોગવાઈ મળે છે. નિશાળમાં વર્ગ છ ધાર્યા છે ને મહેતાજી સુધાં શિક્ષક પણ છ ધાર્યા છે. એવું હોય ત્યારે આ પ્રકારની કાંઈ યુક્તિ કરવી જોઈ એ. કેમકે નીચલા વર્ગની તથા તેના શિક્ષકોની તપાસ રાખવાની મહેતાજીની ફરજ છે અને તેમ કરવાની ધુણી જરૂર છે. વારા ફરતી બધા વર્ગોપર તેણે એ રીતે ધ્યાન આપવું જોઈ એ. આ નમૂનામાં દરરોજ એક કલાક એવી પરીક્ષાને માટે રાખ્યો છે, પણ બે હોય તો વધારે સારું. એક માનિટર વધારે હોય અથવા પહેલા વર્ગમાંથી નિત્ય એક નિશાળીઆને ઓફીસીએ તો તેમ થઈ શકે. વર્ગ તપાસવામાં તે વખતે વખતપત્રકમાં જે વિષય શીખવવાનો હોય તેજ તપાસવો એનો મેળ નથી, ગમે તે તપાસવો, અથવા શિક્ષકને હરકોઈ પાઠ આપતાં લક્ષ દેધને જોવો. એ પ્રમાણે ફરતી નિરીક્ષાને પોતાની નોટબુકમાં નોંધી રાખવી ને નિશાળનો સમય પૂરો થયા પછી બધા શિક્ષકોને એકાંતમાં તેથી વાકિફ કરવા, ને ફરીથી તેમ ન થવા દેવાને, તથા સુધારો કરવાને સૂચના કરવી. વળી મહીના આખરે એક દિવસ વખતપત્રક પ્રમાણે કામ ન ચલાવતાં દરેક વર્ગની તેના શિક્ષક પાસે પરીક્ષા કરાવવી. એમ માસિક પરીક્ષા ન રાખી તો દર રાત્રિવારે દરેક શિક્ષકે નવું ન શીખવતાં પાછલું પૂછવું. હાલ ચાલતાં ધોરણો માટે આ નમૂનો છે. ધોરણમાં ફેરબદલી થાય તો વખતપત્રકમાં ફેરવવું પડે છે.

અમદાવાદ નં ૪ થાની નિશાળનું વપતપત્રક. સને ૧૯૭૬ તાં ૧ લી દીસેમ્બરથી તાં ૨૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૭ સુધી માસ ગણનું.

[illegible]

૫૭. દરેક મહીને દર વર્ગના શિક્ષકે પરીક્ષા કરવી એના અર્થ એમ કે આ વખતપત્રક દિસખર, જાનેવારી અને ફેબ્રુઆરીનું છે; એમાંના પહેલાં બે માસમાં તેમ કરવું, અને વખતપત્રકના આખરના માસને એને મુખ્ય મહેતાજીએ પંડે આસિસ્ટેન્ટની મદદથી આખી નિરાજની પરીક્ષા કરી થયેલા અભ્યાસથી જાણીતા થવું, ને તે પ્રમાણે કાજની વહેચણી નવી કરવી. જાણે પાંચમા વર્ગમાં આંકના અર્થ સમજાવવાને સોને ને મંગળે અર્ધો અર્ધો કલાક રાખ્યો છે. પરીક્ષામાં માલુમ પડ્યું કે વર્ગને અર્થ આવડ્યા છે તેથી તેપર વખત રોકવાની ગરજ નથી; પણ ધાત કે કોઈ બીજા વિષય શીખવવાપર વધારે વખતની જરૂર છે તો નવા પત્રકમાં એ વખત તેને આપવો. અભ્યાસપત્રકમાં ૧ લા વર્ગને ત્રણ માસમાં છઠ્ઠી ચોપડીના શુભારે સીત્તેર પાઠ શીખવવાનો મનસુબો કર્યો હતો, ને તેને માટે હપતામાં ચાર કલાક રાખ્યા હતા, પણ ત્રણ માસ પૂરા થતાં એ ધારણા બાઝી પડી. પાઠ એટલા બધા બાકી રહ્યા કે એટલાજ કલાક રાખવાથી ચોપડી વેળાસર પૂરી નહિ થાય માટે નવી ગોઠવણ કરવી. જાણે લખેલું વાંચવામાં એટલી માહિતગારી નિરાજીઆને થઈ છે કે તેને માટે માત્ર અર્ધો કલાક રાખવાથી હાનિ નહિ થાય, અને કવિતાના માપમાં એટલું થાકું બાકી રહ્યું છે કે તેને કથિત પાઠના બે વારામાંનો એક આવીશું તો ચાલશે. એમ હોય તો, એ બેને માટે રાખેલા કલાક પેલા ચારમાં ઉમેરવો. જાણે ગૂંજરાતી અક્ષર એટલા સુધર્યા છે કે ૩ વારામાંથી એક એછો વગર નુકસાને થઈ શકે તો તે વારો લખેલું વંચાવવાને માટે રાખવો. એમ જ્યાં જ્યાં વધઘટ કરવાની જરૂર જણાય ત્યાં અભ્યાસપત્ર અને વખતપત્રમાં તેમ કરવું.

૫૮. સાડાત્રણથી ચાર સૂઝી સોમ ને બુધે આંક બોલાવવા તથા શુક્ર ને શનિ કવિતા બોલાવવી એમાં બધા વર્ગોને બોલા રાખવા. વખતે બંને કે ત્રણ વર્ગોની ટૂંકડીઓ પાડી શકાય. નિરાજની બહાર સારી જગ્યા હોય તો ત્યાં અને તેમ ન હોય તો નિરાજમાં બોલા રાખી પા કલાક સુન્નીતિની કવિતા બોલાવવી ને પા કલાક તેનો અર્થ સમજાવવો અથવા સમજાવ્યા હોય તો વારે વારે તેમ ન કરતાં બીજા બોધ કરવો. વખતે બધા વખત ઉપદેશ કરવો ઘટારત જણાય તો તેમ કરવું, ને કોઈ દહોડો માત્ર કવિતાજ બોલાવી રજા આપવાજેવું જણાય તો તેમ કરવું. આંક-

માં પલાંકા અને લેખાંના સમાવેશ કરવો. મંગળ ને બુધ કથિત પાઠને માટે રાખેલી વેળામાં કેટલાક વર્ગોને ભેગા કરી તે પાઠ આપી શકાશે, ને એકને આપવો હોય તો તેમ પણ થઈ શકે. ઉપલા અસિસ્ટેન્ટેએ અને મહેતાજીએ પ્રથમ પાઠ હોપકૃતકથિતપાઠનાં પુસ્તક પ્રમાણે આપવા. તે પૂરા થયા પછી બીજી આવૃત્તિ પર આપવા. વખતે મુખ્ય મહેતાજીએ પહેલો ને બીજો વર્ગ જોડી ૧ લા અસિસ્ટેન્ટને સોંપી પેતિ બીજા અસિસ્ટેન્ટ પાઠ આપે તે જોવું ને જેને પાઠ આપતાં ના આવડે તેને શીખવવું.

૫૬. જે નિશાળમાં મહેતાજીને મદદ કરવાને અસિસ્ટેન્ટ દરેક વર્ગને માટે ન હોય તે નિશાળમાં ઉપલા નમૂનાનાં વખતપત્રક કામ લાગતાં નથી. એવી નિશાળમાં ત્રણ વર્ગ કરવા, ને ત્રણ ચારણ શીખવવાં. એ નિશાળના વખતપત્રકનો નમૂનો—

‘મોજે દહ પરગણે ઓર પાડ જિલ્લે મૂરતની સરકારી નિશાનું વખતપત્રક. માહે એપ્રિલથી જૂન સુધી.

વર્ગીકૃત થી જા	જા થી ૮	૮ થી ૯	૯ થી ૧૦	૧૦ થી ૨૦	૨૦ થી ૩૦	૩૦ થી ૪૦	૪૦ થી ૫૦	૫૦ થી ૬૦
૧	વાંચન. મહેતાણ.	અક્ષર પોતાની મેળે.	કેં હોઈ હુમ કેં હોઈ હુમ હુમ પ્રદેકે હોઈ હોઈ હુમ હોઈ			ડિક્ટેશન. ૧ કાગળ. ૨ લેખાં. મહેતાણ.	૪ ભૂગોળ. ૨ નામું. મહેતાણ.	અંકગણિત. મહેતાણ.
૨	ગયે દિવસે નવા આંક શીખવેલો સખવા. પાક સ- પોતાની ખવો.	વાંચન. મહેતાણ.	વાંચન. મહેતાણ.	અંકગણિત. ઉપસા વર્ગનો નિં	૧ લા વર્ગનો નિં શાળીઓ.	સેખાં. ૧ લા વર્ગનો નિં શાળીઓ.	પ્રતીસાહ દુલ્લ પ્રદેક પ્રતીસાહ પ્રતીસાહ પ્રતીસાહ દુલ્લ પ્રદેક	
૩	આંક. ઉપસા વર્ગના નિશાળીઓએ જ-વેલો પાક ચોપડીમાં જાવવા.	ગયે દિવસે શીખ- વેલો પાક ચોપડીમાં જોડ સખવો.	પ્રતીસાહ દુલ્લ પ્રદેક પ્રતીસાહ પ્રતીસાહ પ્રતીસાહ દુલ્લ પ્રદેક					

૧૦. ઘેરથી લખી લાવવાનું ભારે પડે એટલું ન આપવું, કેમકે નિશાળ છેક પાંચ વાગે છૂટેછે ને સવારમાં સાત વાગે હાજર થાયછે. નિશાળેથી છૂટ્યા પછી બે કલાક તેમને રમવાને જોઈએ. માટે આશરે એક કલાકમાં થઈ શકે એટલું આપવું. અક્ષરના નમૂનાની એક લીટી લખી આપવી કે છાપેલી કાપીશ્રુકમાં જોઈલખી લાવવાનું કહેવું. ૩ જ વર્ગમાં નવા આંક આજે શીએ તે ખીજે દહોડે ઘેરથી પાટીઉપર લખી લાવે. અક્ષર પણ તેમજ પાટીઉપર ખડી કે ચાકથી લખાવવા. ખીજ વર્ગમાં હળવે હળવે સાહીથી કાગળ ઉપર લખાવવાનો મહાવરો કરાવવો અને ૧ લા વર્ગમાં તે બિલકુલ લખાણ કાગળ ઉપર કરવું. એ વર્ગમાં કાગળ લખવાનો વખત રાખ્યો છે, તે વેળા કામકાજની સાધારણ ચીજ અને કાગળ લખતાં શીખવવું. માત્ર લખવાની રીતજ નહિ, પણ તેમાં બનેલા, જોયલા, કે સાંભળેલા બનાવોનું સહેલું વર્ણન તથા લખનારના અભિપ્રાય સારી બાંધીમાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો. પોતાના ઘરનો હિસાબ રાખવાનું એટલે દરરોજની જમા ને બિધારની રકમ લખી દિવસ આખરે તારણ કાઢતાં અને જમા પાસે બાકી હોય તો તે ખીજે દહોડે તે બાકી ક્યાં માંડવી તે શીખવવું. આવરો, ખાતાવહી વગેરે કઠણ સરાશીનાં આવી નાની નિશાળોમાં ન શીખવાય. માત્ર પોતાનો સાદો હિસાબ રાખતાં શીએ એકઉપર નજર રાખવી. લખામાં બ્યાજ ખામુખાં શીખવવું, કેમકે તેનીએ છેાકરો મોટા થશે ત્યારે ઘણી જરૂર પડશે. ૧ લા વર્ગને અંકગણિત ચલાવતી વેળા વખતે જરા ખીજ વર્ગમાં લખાં આવે તે ઉપર નજર કરી રાકાય. વળી જોડે આંક લખાવવાના તથા ઘેરથી લખી લાવેલા તે જોવાના વખતમાં, તે કોઈકોઈ દહોડે અંધરાખી, છેલ્લો વર્ગ તપાસવો; એ વેળા ઉપલા વર્ગને કાંઈ ખીજું કામ સોંપવું.

૧૧. હાજરી—ત્રણ જાતની હાજરીઉપર મહેતાજીને નજર રાખવાની છે. ૧ નિશાળીઆનું નિત્ય વેળાસર આવવું; ૨ નિશાળીઆનું દરરોજ આવવું; ૩ પોતાની તથા શિક્ષકોની હાજરી. નિશાળીઆની સંખ્યામાં વધારો થવાનો તથા તેમનો અભ્યાસ બરોબર ચાલવાનો જોટલો આધાર ભણાવવાની ચતુરાઈઉપર છે તેટલો એ ત્રણ ઉપર છે. સવારમાં ૭ કલાક*

* કેટલેક ઠેકાણે નિશાળનું કામ દશ વાગે શરૂ થાયછે ત્યાં દશે સૌ હાજર હોવા જોઈએ.

સરકારી નિશાળના શિક્ષકોનું હાજરીપત્રક.

મોહું જાનેવારી સને ૧૯૭૭.

તારીખ.	વાર.	મુખ્ય મહેતાણ.	૧ લો અસિસ્ટન્ટ.	૨ નો અસિસ્ટન્ટ.	૩ નો અસિસ્ટન્ટ.	૪ થો અસિસ્ટન્ટ.
૧ સી.	સોમવાર.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ વાલજી મેધજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ નાગજી કીરપારામ.	આવ્યા. ગયા ૮-૧૦ ૨-૫ કશીર મકનજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૪ રવીશંકર ધનશંકર.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ લાલજી જોડા.
૨ જી.	મંગળ.	આવ્યા. ગયા. ૭:૩૦-૧૦ ૨-૫ વાલજી મેધજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨:૩-૫ નાગજી કીરપારામ.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ કશીર મકનજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ રવીશંકર ધનશંકર.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ લાલજી જોડા.

આ કેસકાગ્યોમાં દરેક શિક્ષક આવે તે વખતે તેજે પોતાને હાથે પોતાના ખાનામાં સહી કરવી. પત્રક મહેતાજીના ટેબલ ઉપર રાખવું. નિશાળમાં આવતાં વારને પ્રથમ એમાં સહી કરવી ને વખત નોંધવો તેમજ જતીવખત પણ નોંધવો.

નિશાળના કામનો આરંભ કરવો. એ વેળા વર્ગના બધા નિશાળીઆ હાજર ન થતાં થોડા પાછળથી આવે ત્યારે પાઠ આપવામાં હરકત પડેછે; નિશાળના કામનો આરંભ થાય તે વેળા વર્ગમાં શિક્ષક હાજર* ન હોય તો નિશાળીઆ બેસી રહે, ગરબડ કરે, ને તેનું દેખાદેખી મોડા આવવાનું રીખે. ઘણું કરીને નવા પાઠનો સંબંધ પાછલા પાઠ જોડે હોય તેથી જેઓ તે પાછલા પાઠમાં હાજર ન હોય તેમનાથી તે પૂરે સમજતો નથી. એમ ગેરહાજરીથી ઘણીક અડચણો પડેછે. નિશાળીઆની હાજરી ઉપર મહેતાજી કાળજી રાખે તેથી તેમનાં માઆપ તથા ઉપરી માહેમ રાજી થાયછે, ને છોકરાની સંખ્યા વધેછે. ઉપશિક્ષકોની હાજરીઉપર ધ્યાન રાખેથી નિયમસર કામ ચાલેછે, મહેતાજીનો વફર વધેછે, ને ખીજ લાભ થાયછે. કિયા ઉપાયથી હાજરી બરાબર રહે તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ એ સ્મરેછે કે મુખ્ય મહેતાજીએ પોં નિત્ય વેળાસર પોતાના કામપર હાજર થવું. શિક્ષકોનું હાજરીપત્રક રાખવું તેમાં નિશાળના કામનો આરંભ થતી વેળા પોતે સહી કરવી, અને અસિરંદો તથા માનિટરોની સહી પોતાની રૂખર લેવી, અને જે તે વેળા હાજર ન હોય તેને ગેરહાજર લખવો, ને તે

* “ નિશાળ બેસાડતી તથા છોડતી વખત ઘણા મહેતાજીઓ બરાબર બંદોબસ્ત ન રાખી શકવાથી ઘોંઘાટ ઘણો થાયછે, માટે તે ન થાય તેને વાસ્તે નીચે પ્રમાણે નિયમની જરૂર છે:—

નિશાળના ઠેરવેલા વખતની પહેલાં જ કલાક અગાઉ મહેતાજી તથા ખીજ શિક્ષકોએ આવી જાલર વગાડવું, અને પાંચ મિનિટ અગાઉ નિશાળના વાડામાં વર્ગ હારબંધ ઊભા રાખી દરેક શિક્ષકે વારા ફરતી પોતાના વર્ગને નિશાળમાં લઈ જઈ બેસાડવો. એટલે ઠેરવેલે વખતે દરેક શિક્ષકને ઘોંઘાટ થયા વગર કામ ચલાવવાને બની શકશે. નિશાળ મુકવાના વખત પહેલાં પાંચ મિનિટ અગાઉ જાલર વગાડવું. એટલે દરેક શિક્ષકે પોતાના વર્ગનાં નંબરપત્રક પૂરવાં. ત્યાર બાદ વિદ્યાર્થીઓને પોતાનો સામાન તપાસી દફતર બાંધવા ફરમાવવું. તે બાંધી રહે એટલે થોડી ક્વાયત કરાવી વારા ફરતી એકેક વર્ગને રજા આપવી. અકવાડી-આમાં એકવાર તમામ નિશાળીઆને ભેગા કરી મહેતાજીએ બોધ કરવો કે નિશાળમાં આવતી તથા જતી વખત સહુકાઈથી પોતપોતાને ઘેર જવું, રસ્તામાં રજળવું કે મારામારી કરવી નહિ; અને કોઈ વિદ્યાર્થીએ એ શી-આમણ ન માની માલૂમ પડે તો તેને નિશાળમાં ધટારત નશીઆત કરવી.”

રા. સા. મોતીરામ રાજરામ, ડે. એ. ઈન્સ્પેક્ટર.

આવે ત્યારે શેરાના ખાતામાં ખ્યારે આવ્યો, કેટલો મોટો આવ્યો તે તેને હાથે નોંધાવવું. નિરાળ તપાસવા આવે તે વેળા એ પત્રક ઉપરી સાહેબને દેખાડવું; પરંતુ કોઈ શિક્ષક ધણું ખર્ચે અસુરે આવે તો તેને પ્રથમ ઠપકો દેવો; ને ઠપકાને ન માને તો પછી ઉપરી સાહેબને તેના વિષે રીપોર્ટ કરવો. જે નિરાળીઆ મોડા આવે તેમને નંબર બી- તારવા કે બીજી ચોગ્ય સજા કરવી. જે આ ગેરહાજર રહે તે આ વિષે તજવીજ કરવા નિરાળના વખત પછી કે અસિસ્ટન્ટ કે માનિટરને મોકલવો. ગેરહાજર રહેનારના વડીલને એ વાત જણાવવી ને તેના ગેરફાયદા સમજાવવા. માખાપ અને મહેતાજી એ એ તરફનું દબાણ હોય ત્યારે નિરાળીઆને પાંસરો ચાલવાનો સંભવ વધારે છે. ગેરહાજરી એ પ્રકારની છે. એક રજા લઈને, ને બીજી રજા વગર. પહેલીમાં નિરાળીઆના વડીલ સામિલ હોય છે,* અને બીજી તેમના જાણવાના કે તેમના આંખ આડા કાન કરવાથી. એ એ કે એમાંના એક પ્રકારે જે નિરાળીઆ મહીનામાં કે વરસમાં એટલા ગેરહાજર હોય કે તેના અભ્યાસ ઠીક થાય નહિ ત્યારે હાજરી પત્રક પરથી નિરાળમાં નહિ આવ્યાના દિવસનો સરવાળો નિરાળીઆના વડીલને જણાવવો ને તેથી થયેલું નુકસાન દર્શાવવું. નિરાળનું કામ નિત્ય પૂરું થયા પહેલાં જમવા જવાને કે બીજી નજીવા કારણે ધણીવાર છોકરાંને નિરાળેથી લઈ જવાથી ભણવામાં કેટલી હરકત પડે છે તે પ્રસંગોપાત ઘટતી રીતે જણાવી-માખાપનો આશરો લેવો. ઉપલા વર્ગોમાં સમજણા છોકરા થયા હોય તેમને મહીનામાં તે આ કેટલા દિવસ ન આવ્યા તે, ને તેમાં પાછલા માસોમાં નહિ આવેલા દિવસોનો સરવાળો ઉમેરી દેખાડવો. મંદવાડને લીધે ન અવાયું હોય તો લાચાર, પણ તે વિના બીજા કારણ- સર તો જેમ આણું ગેરહાજર કે રજા પર રહેવું પડે તેમ સાંઈ એ તેમને સમજાવવું. નિરાળીઆને નિત્ય વેળાસર આવવાનું મન થવાનું મોટું સાધન શિક્ષકની મમતા તથા ભણાવવાની ચતુરાઈ છે. મહેતાજી ભણાવે છે તેથી છોકરાને લાભ છે એવું માખાપ સમજે, અને નિરાળીઆને શીખવામાં રસ પડે, અને મહેતાજીને મોટું લાગવાથી પડે દિલ- ગીર થાય તો તેને ઘેરથી નિરાળે જવાની તાકીદ રહે, અને તે હોંસિ હોસિ

* વડીલના માગવાથી જ રજા આપવી.

નિશાળે આવે, ને આબ્યા પછી નહિ બાલાવી લેવાને તેઓ પોતાનાં માબ્યાપને વિનંતિ કરે. શિક્ષાના ભય કરતાં બહુવાપર પ્રીતિથી વધારે સારી હાજરી રહે તે સારું. ચપળ અને ઉદ્યોગી મહેતાજી અને ઉપ-શિક્ષકો પ્રામાણિક હોઈ એવા જ્ઞાનને પામી કે પગારને માટે તથા ધર્મ-પ્રમાણે આમારે બરાબર વખતે નિશાળે જઈ બેસીશી કામ ચલાવવું જોઈએ ત્યારેજ તેઓ પોતાની ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવી શકે.

૧૨. જ્ઞાન અને સજ્જા.—નિશાળમાં બંદોબસ્ત રાખવાનાં માટાં સાધન બહુવવાની યુક્તિઓ અને ચતુરાઈ છે. કોઈ મહેતાજી એવા સરસ હોયછે કે તેમને પ્રસન્ન કરવાને તેના ઘણાક નિશાળીઓ પાઠ શીખેછે અને નિશાળના નિયમ પાળેછે. ગુરૂને માફું લાગે એવે તેઓ માટી સજ્જ ગણેછે. એવા નિશાળીઓને ગુરૂની શાખારી એ માફું ધનામ છે, અને ગુરૂની નાખુશી એ માટી સજ્જ છે. પણ એવા સારા ગુરૂ અને વિદ્યાર્થી થોડાજ હોયછે. ઘણું કરીને પાઠ સારો કરનારને, હોશીઆરીથી ઉત્તર દેનારને, પાઠમાં લક્ષ આપનારને, તથા નિશાળના નિયમ પાળનારને ધનામની ગરજ છે અને તેથી બેલટું કરનારને સજ્જ કરવાની જરૂર પડેછે. વખાણવો અને નંબર ચડાવવો એ નિત્યનાં ધનામ છે. વાર્ષિક પરીક્ષામાં જેઓ સૌમાંથી સારા માલુમ પડે તેમને ચોપડી વગેરે ગામ-લોકના દેખતાં આપી ઉત્તેજન આપવું.

૧૩. સજ્જના હેતુ એ છે. એક વાંક કરનારના મનને કે તનને અસુખ થાય, અને ખીજું તેને તથા ખીજા નિશાળીઓને વાંક કરતાં અટકાવે. કૂરતા કે વૈરનો અંશ સજ્જમાં ન હોવો જોઈએ. શિક્ષા કર્યાપછી અપરાધી ઉપર પાછી માયા કરવી, ઠપકો દેવો, નંબર ઊતારવા, ઘેરથી લીટીઓ લખી મંગાવવી, કે નિશાળ છૂટ્યા પછી લખીને જાય, બોલો રાખવો, ને હથેલીમાં નેતરની સોટીએ થોડા ફટકા મારવા* એ સજ્જની પાંચ યોગ્ય રીત છે. મહેતાજીનો બાર બોજ હોય, મહેતાજી ઉપર નિશાળીઓનો એટલો પ્રેમ હોય કે તેના ઠપકાને પાત્ર ન થવાને તે સંભાળ રાખે અને ઠપકાથી લજવાય તોજ ઠપકો સજ્જ ગણાય, તોજ

* ‘‘ નેતરના ફટકા વિષે લખ્યું છે તે ફટકા મુખ્ય મહેતાજીએજ મારેવા અને તે ફક્ત પાંચથી વધારે ન જોઈએ. ’’ રા. સા. મોતીરામ રાજરામ, ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર.

૬૫કાથી શિક્ષાની અસર થાય. વારે વારે ૬૫કો દીધાથી તેમાં સજ્જનો યુલ્લ રહેતો નથી. નંબર ઊતારવામાં પણ ઘણી સંભાળ રાખવાની છે. ઘણા શિક્ષકો એ સંભાળ રાખતા નથી, ને તેથી તેઓના બાળકોમાં નથી તેવું નુકસાન કરે છે. શૂળરાત્રી તથા ઇંગ્રેજી નિશાળોમાં ઘણાક અવિ-ચારી જીવાન આસિસ્ટેન્ટોને નંબર ઊતારવાસંબંધી તથા બાળકોની યુક્તિઓનું ભાન હોતું નથી, અને કઈ સજ્જ અયોગ્ય છે તે સમજતા નથી. ક્રિયા વાંકને માટે અને કેટલા વાંકને માટે કેટલા નંબર ઊતારવા, ક્રિયાને માટે છેલ્લે કાઢવો તેની પ્રથમથી જાણી નજરે ધારણ કરવી. વર્ગમાં નીચે ઊતારવામાં મોટામાં મોટી શિક્ષા છેલ્લે મોકલવાની છે. એને સાધારણ કરી નાંખવાથી મતલબ પાર ન પડતાં હાનિકારક થાય છે. ઘેરથી લખાવી મંગાવવામાં પણ ડહાપણ વાપરવું. એટલું બધું લખવાનું આપવું કે તે લખતાં નવા પાઠ કરવાને વખત રહે નહિ એ ખાતરું. સહજ સહજમાં જોભા રાખવાથી જોભા રહેવામાં નિશાળીઆ શરમાશે નહિ. તેતર મારવી એ સૌથી મોટી સજ્જ છે. નિશાળીઆને પણ તેમ લાગવું જોઈએ. ખીજા છોકરાને તેનો અપરાધ સંભળાવી તેમના દેખતાં હાથની હથેલીમાં મોટી આ મારવી. એ સજ્જ જેમ ક્વચિત્ થાય તેમ તેનો ભાર વધારે પડે. હરેક સજ્જને આ લાગુ પડે છે, તો શરીરશિક્ષાને વધારે લાગે. સજ્જ કરવી એ નાખુશીનું કામ છે. જેમ ગુરૂ સારો હોય તેમ નિશાળમાં કે વર્ગમાં સજ્જની જરૂર ઓછી પડે. નિશાળના વહીવટની ગોઠવણ સારી રચી હોય ને દૃઢતાથી તે પ્રમાણે વર્તાય તો સજ્જની જરૂર ઓછી પડે. એ સંબંધી નીચલી સ્ત્રવના લક્ષમાં રાખવાજોગ છે:—

- ૧ નિશાળના વહીવટને સારૂ પાઠો વિચાર કરી નિયમ ઠરવવા. વગર નિયમે કામ ચલાવવું નહિ.
- ૨ એ રીતે કરેલા ધારા ખચીત અને હમેશા (એટલે તેને ફેરવ્યા ન હોય ત્યાં સુધી) પાળવા જોઈએ.
- ૩ હરેક ઝીણી બાબતને માટે કાયદા થઈ શકતા નથી. જેને વિષે આગળથી ઠરાવ કરી મુકાય નહિ એવા સંકેતો બતાવ અને ત્યારે તેમાં શું કરવું? મહેતાજી ફરમાવે તેમ કરવું એ નિશાળીઆનો ધર્મ છે. મહેતાજીએ ઉતાવળે કે વગર કારણે અથવા અશક્ય હુકમ કરવા નહિ.

- ૪ વળી જે હૂકમ અમલમાં આણવાનો નક્કી કરાવ ન કર્યો હોય તે હૂકમ કરવો નહિ.
- ૫ મહેતાજીનો હૂકમ છોકરા ગુરત માને એવી રીત પ્રથમથીજ પાડવી.
- ૬ જે હૂકમ કરવો અથવા ધારે બાંધવો તેનાં કારણ ખુલાં દેખાઈતાં ન હોય તો ઘટતી રીતે સમજાવવાં. વગર સમજે આગ્રા માન્ય કરે તેના કરતાં સમજીને કરે તે વધારે સારું છે.
- ૭ કોઈપણ કારણસર કદી પક્ષપાત કે અન્યાય કરવો નહિ.
- ૮ અયોગ્ય લાડ, મારી, કે છૂટ મુક્યાથી છોકરાની પ્રીતિ મેળવવી નહિ. એવી રીતે થયેલા સ્નેહ ખોટો છે. વાજખી અને ઘટતી સખ્તાઈ કરવાથી નિરાણીઆ તથા ઉપશિક્ષકો પ્રથમ નાખુશ થાયછે ખરા ; પરંતુ મહેતાજી સર્વે પર સમદષ્ટિ રાખેછે, અને જે કરેછે તે તેમના ખરા કલ્યાણને માટેજ કરેછે એવું તેમને માલુમ પડતાં વાર નહિ લાગે. ત્યારપછી તેઓ મહેતાજીને પોતાના ખરા મિત્ર અને પિતા પ્રમાણે ગણુશે. તેમનું વાસ્તવિક ભલું કરવાને જેટલી મહેનત થાય તેટલી મહેતાજીએ કરવી.
- ૯ ગુરસાની લગામ મહેતાજીએ નિત્ય હાથમાં રાખવી જોઈએ. મહેતાજી પોતાના જુરસાને અટકાવી અને સમાવી રાકે નહિ, અને ઝટ ઝટ ક્રોધાયમાન થઈ જાય તો તેથી માઠી અસર થઈ જાયછે.
- ૧૦ મહેતાજીનું મન સ્થિર અને દૃઢ જોઈએ ; જે ધારે તે કરેજ, પણ જે ધારવું તે પોતાનો ધર્મ શો છે તે યાદ રાખી તથા પરમેશ્વરથી ખીહીને ધારવું.
- ૧૧ વાંક કરીયું તો સજ થશે એવું છોકરાંના મનમાં નક્કી આવે એ રીતે વર્તવું.
- ૧૨ શિક્ષાનું કારણ છોકરાના સમજવામાં આવવું જોઈએ. વાંક કર્યો છે માટે શિક્ષા થાયછે ને તે વાજખી છે એ તેના ધ્યાનમાં ઊતરેછે ત્યારેજ શિક્ષાનો હેતુ પાર પડેછે. એકલું દુઃખ દેવું એ શિક્ષા નથી. વળી એકાંતમાં સજ કરવી કે ખીજ છોકરા તે

વાત જાણે નહિ એથી પણ શિક્ષા કરવાની એક મુખ્ય મતલબ રદ જાયછે.

૧૩ યુનાહને લાયક સજા કરવી, તેથી થયેલી હરકત અથવા નુકસાનના પ્રમાણમાં કરવી નહિ. ઉદાહરણ—જાણે એ છોકરાએ સાહીના ખડીઆ ઊંધા વાળ્યા, તેમાંના એકે ભોંય ઉપર ઢોળી તેથી ફક્ત સાહી ગઈ એટલુંજ નુકસાન થયું. ખીજાએ ચોપડીએ ઉપર ઢોળી જેથી વીસ રૂપિયાની ચોપડી બગડી. એમાં બંનેનો વાંક સરખો છે. માટે એકને સરખી શિક્ષા થવી જોઈએ.

૧૪ ગુસ્સામાં છતાં શિક્ષા કરવી એ ઠીક નથી; મહેતાજીનો તથા યુન્હેગાર છોકરાનો ક્રોધ શમ્યા પછી સજા કરવાથી વધારે સારી અસર થાયછે. ગ્રેટ બ્રિટનમાં કેટલાક સારા મહેતાજી એમ કહેછે કે અપરાધી છોકરાને સૌના સાંભળતાં તેને અપરાધ કહેછે, બોધ કરેછે, અને તેને માટે સજા પામવા સારું નિશાંન છૂટ્યાપછી એસવાને ફરમાવેછે, ને બધા છોકરા ગયાપછી ઘટતી શિક્ષા કરેછે. એ રીત સારી છે, તેમ બધા છોકરાના દેખતાં કરવી તે પણ ખોટી નથી. જ્યારે જે રીત ઘટારત જાણાય ત્યારે તે પ્રમાણે કરવી.

૧૫ શરીરને દુઃખ થયા કરતાં મનને થાય એવી સજા વધારે સારી છે. શરીરને ઇજા કર્યાંવિના જ્યાંસુધી ચાલે ત્યાંસુધી ચલાવવું, પણ બોધ અને ધમકાવવાથી માને નહિ, અને તેથી છોકરાના અભ્યાસમાં હરકત પડે, નીતિનો ખિગાડ થાય, અથવા નિશાંનનો બંદાબસ્ત રહી શકે નહિ એવું થતું હોય તો શરીરની યોગ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ. એ રીતે લાચારીથી કરવું પડે ત્યારે કૂરપણું કરવું નહિ, તથા જેથી સજા પામનારની તંદુરસ્તીમાં હરકત પડે તેમ કરવું નહિ. ગામઠી મહેતાજીઓની શિક્ષા કરવાની જંગલી રીતોનો કદી ઉપયોગ કરવો નહિ. અંગૂઠા પકડાવવા નહિ, કેમકે તેથી વખતે છાતી અને હૃદયને હમેશાની હરકત થાયછે. કાન મરડવા કે ગાલમાં તમાચા મારવા એ પણ નુકસાનકારી છે; એથી કોઈવાર સાંભળવાની ઇંદ્રિય રદ

થાયછે. લાત, સુફ્ફી, ડોંસા, લપડાક વગેરે એ કામમાં હાથ, પગ વાપરવાની રીત ખોટી છે. ભૂંડી ગાળો કદી દેવી નહિ. ગધેડા, લુચ્ચા, વગેરે અપશબ્દો જેમ એમીછા વપરાય તેમ સાહે. નેતરની સોટીવતે હથેલીમાં મધ્યમ મારવું એ ઠીક છે. પરંતુ તેવું કરવા પહેલાં ખીજ રસ્તા છે. બધા છોકરા ગયા પછી લખવાનું આપવું, એ વગેરે ખીજ હલકી શિક્ષાથી છોકરાને શીખામણું ન લાગે ત્યારેજ નેતર વાપરવી. માફ કરવાનો પ્રસંગ જણાય તો તેમ કરવું.

૧૪. આસિસ્ટન્ટ મહેતાજી તથા માનિટરો—જેમ નિશાળીઆએ મહેતાજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું તેમ આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરોએ તથા માનિટરોએ પણ તેના હુકમમુજબ વર્તવું, અને મહેતાજીએ તેના ઉપરી સાહેબ ફરમાવે તેમ કરવું. ઉપરીની સંમતિથી અને જે બાબતોમાં એ સંમતિની જરૂર નહોતી તેમાં વિચાર કરીને નિશાળના વહીવટના ધારા મહેતાજીએ રચવા. એ કાયદા પ્રમાણે આસિસ્ટન્ટોએ તથા માનિટરોએ કામ કરવું, અને તે અમલમાં લાવવામાં મહેતાજીને સહાય કરવી. આ પુસ્તકમાં શીખામણું છે તેમાંથી ધણીક તેમને લાગુ પડેછે. મહેતાજી ગમે એવા સારા હોય, પણ તેના મદદગાર મહેતાજી ખોટા હોય તો નિશાળ ખગેડે. ઉપશિક્ષકોનાં લક્ષણ, તેમનો પોતાના કામ કરવામાં ઉત્તમ, અને તેમની આવડત ઉપર જરાનો ઘણો આધાર રહેછે. તેમની વર્ગમાં બંદાબસ્ત રાખવાની અને શીખવવાની ચતુરાઈ, અને નિશાળીઆની હાજરી ઉપર ધ્યાન હોય તે પ્રમાણે જરા મળે. મુખ્ય મહેતાજી એકે વખતે બધા વર્ગમાં હોઈ શકે નહિ, તેથી છોકરાને છાના રાખી યોગ્ય રીતે શીખવવું, તથા પરીક્ષા કરવી એ સહાયકારી શિક્ષકોને હાથ રહેછે.

૧૫. મુખ્ય મહેતાજીએ તેમને તેમના કામને માટે યોગ્ય કરવાપર બહુ મહેનત કરવી. દરેક ઉપશિક્ષકને ભણાવવાના સામાન્ય નિયમો તથા જે વિષયો તેમને શીખવવાના હોય તે શીખવવાની રીત શીખવવી. તે બાબત પર તેમની નોટબુક જોવી. તેઓને જે પુસ્તકોમાંથી તે સંબંધી જ્ઞાન મળી શકે તે વંચાવવાં. અમુક દિવસે નિશાળના સમય પછી તેમને ભણાવવાનો તથા તેમની જોડે ભણાવવા વગેરે નિશાળ તથા કેળવણી-સંબંધી વાતચીત કરવાનો વખત રાખવો. પહેલી ચોપડીના વર્ગમાં સત-

પરીસાપનક.

૧૯૭ . સહેર અમદાવાદ નં ૧ લાની નિશાળ.

આંકે

તારી- ખ.	વાર.	વર્ગ.	વિષય.	વખત.	વર્ગના શિક્ષ- કનું નામ.	નોંધ.	પરીક્ષા કરનાર સૂખ્ય મહેતાજીની સહી.
૧ સી.	બુધ.	૪ થો.	વ્યાકરણ.	સવારે ૮ થી ૯	૩ બે આસિ- સ્ટન્ટ, જોડકા- દાસ કેવળ- દાસ.	નિશાળીઆએ હોપકૃત વ્યાકરણની કલમ ૨૦ થી ૨૫ માં સુધી સોદે કરાજી, પરંતુ વિષય સમજ્યા નથી. જોપડીના શબ્દશબ્દ જોવી ગયા તે ઉદાહરણ પછી જોપડીમાં છે તેજ આપ્યાં. જોસલવાસદ પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના ઉત્તર આપી શક્યા નહિ. અંધી દિલ્લીર પછી કું તથા જોડકાદાસ (પહેલાં શિક્ષકને વર્ગ સોંપી) જોડીવાર એકાતમાં ગયા. આહી તજળવાળ કરતાં માલ્યમ પડ્યું કે જોડકાદાસે ગળું કાઢે એ કદમો સોદે કરી લાવવાને કરતાં માલ્યમ હજી, વિષય સમજાવવા નહોતો. પાછા વળેમાં જઈ વિષય સમજાવવાનું કહ્યું. પછી તેનાથી તે બદોબર કરી શકાય નહિ. મોઝે મેં પાઠ આપી દેખાડ્યા.	રામશંકર જેઠેવ, સૂખ્ય મહેતાજી.
૨ જી.	ગુરુવાર.	૧ ભો વર્ગ.	આંક.	૩-૩૦ થી ૪	૫ મો આસિ- સ્ટન્ટ, જોરામ જોપાળ.	આંક અને તેના અર્થની પરીક્ષા લીધી. સવાલ પૂછ્યો કે એક આનાનું દશ મળ્યું તો દશ આનાનું કેટલા મળ્યું? શોકરા જવાબ દઈ શક્યા નહિ ત્યારે એક-દાન દયેતો પાડો ભણાવ્યો. જો બેની પાસે તે જોવાવ્યો તેજો બરાબર જોવા પછી દાયે દાયે સો ભણ્યોનો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે ૧. ૧૦. ૧૦૦ એમ આપકડા લખી બતાવ્યા. પછી તે સમજાવી શક્યા નહિ. એ જોઈ મેં આંકના અર્થને પાઠ આપ્યો, તે શિક્ષકને તારીફ કરી કે આળસ ન કરતાં હવેથી એ પ્રમાણે શીખવવું.	રામશંકર જેઠેવ, સૂખ્ય મહેતાજી.
૩ જી.	શુક્રવાર.	૫ મો જોપડી- નો વર્ગ.	માના ગુણ- વિષે ૪૧ મો પાઠ.	૮ થી ૮-૩૦	૨ બે આસિસ્ટન્ટ, દેવશંકર મહાદેવ.	પાઠ આપવાની હોશીઆરી સારી જોઈ. પહેલી બે શીટીને ગણના રૂપમાં પ્રકૃતો સંભાળથી શીખવી. પછી શોકરા ચોતાની મેળે તેમ કરવા લાગ્યા. તાલ બરાબર શીખવ્યા. પછી સમુ ગુરુ અક્ષર ન બતાવ્યા તે શીખવવાની સૂચના કરી.	રામશંકર જેઠેવ, સૂખ્ય મહેતાજી.
૪ થી.	શનિવાર.	૬ થી જોપડી- નો વર્ગ.	હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ. મ- રેડી રાજ્યની ઉત્પત્તિ.	૮-૩૦ થી ૯	૧ ભો આસિસ્ટન્ટ, હરજીવ પ્રાણશંકર.	ઇતિહાસ અને નકશોનો સંબંધ ભૂલી જઈ પાઠ ચલાવતા હતા. મને આ-વર્તો દેખીને નકશો દેવા શિક્ષકને દોડાવ્યો. પાઠ વગર જોપડીએ ઠીક આપ્યો. પુનરાવર્તનના પ્રશ્ન મેં પૂછ્યા, ઉત્તરથી કું રાજી થયો.	રામશંકર જેઠેવ, સૂખ્ય મહેતાજી.
૫ થી.	શનિવાર.	૪ થી જોપડી- નો વર્ગ.	વાંચન, અંકગણિત, અને અક્ષર.	૮-૩૦ થી ૧૦	કરમચંદ વીરચંદ.	ગયા સોમવારથી શુક્રવાર સુધીમાં ચાલેલા પાઠ રદ થી રદ તપાસ્યા. વાંચવામાંભેલા ધણી કરી. ઉચ્ચાર ઉપર ભ્રમ્ય આવી જણાવતું નથી. શબ્દના અર્થ સારા કદ્યો. સોમવારે એ પાઠ સારા વાંચ્યો શીખવવાની સૂચના કરી. અંકગણિતના ત્રણ ધાખલા મેંડાવ્યા તેમાં નીચલા બે શોકરાએ એક ન કયો. સાત શોકરાએ ત્રણે કર્યો, તે ચોરે બે કર્યો, તેથી એ કામમાં વગેરે પરીક્ષા ઊતરી ગઈ. અક્ષર ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. પરંતુ છેલ્લી પરીક્ષા એક મહીના ઉપર કરી હતી તે કરતાં કાલ સુધારે થયો જણાયો.	રામશંકર જેઠેવ, સૂખ્ય મહેતાજી.

વારીઆમાં એક દિવસ જઈને જોવું કે શિક્ષક રીતપ્રમાણે શીખવે છે કે નહિ, અને આંક ભણાવી સમજાણ પાડે છે કે નહિ તે તપાસવું. ના આપડે તો પડે પાઠ આપી દેખાડવો. ખીજે દિવસે ખીજા વર્ગમાં જઈને તે પ્રમાણે કરવું. એમ દરેક વર્ગમાં વારા ફરતી જઈ તપાસ રાખવી. વખતે આચિન્તા જઈ જોવું. જેમ ઉપલા વર્ગોઉપર ધ્યાન આપવું તેમ નીચલા વર્ગોઉપર પણ આપવું. દરેક શિક્ષક પોતાના વર્ગમાં ખૂબાટ થવા ન દે, હાજરી ઉપર લક્ષ આપે, નિશાળીઆ પાઠ કરે છે કે નહિ તે પર નજર રાખે, તેમના ઉપર જૂલમ ન કરે, તેમને ગાળો ન ભાડે, ને તેમને સુધારે એવી ગોઠવણ કરવી. વર્ગમાં દર સતવારીઆમાં કેટલો અભ્યાસ આલે તેની નોંધ રખાવવી અને તે તપાસી તે ઉપર સહી કરવી. કામ ખરોખર હોવું તેની જોડે તેમના ઉપર હેતુ રાખવું, ને તેમને સુધારવાને તથા તેમનું ભણું કરવાને સદા કોરીશ કરવી. તેમને ખ્યાનગી નોકરજેવા ગણવા નહિ. તેમની જોડે ન્યાયથી વર્તવું. નિશાળનું કામ સાફ કરે તે વધારે પ્રીતિને પાત્ર છે. શિક્ષકનું કામ ઘટતી રીતે કરી શકે માટે તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય તેમ કરવું. અઘટતી રીતે વર્તે તેવાને ચેતાવવા. તેમની ખુશામત વગેરેથી જુલાવામાં ન પડવું.

૬૬. પરીક્ષા—કોઈક મહેતાજી કે ઉપશિક્ષક પોતાના કામ પર આસક્ત હોઈ પરમેશ્વરનો ભય મનમાં રાખી પોતાનો ધર્મ યથારાક્ત અને યથા-યોગ્ય અજાવે, પરંતુ ધણું કરીને પરીક્ષામાં જરા મળે તે ઉપર નજર રાખી મહેતાજી વર્તે છે. ટ્રેનિંગ કાલેજમાં ભણાવવાની રીતોનું અને કેળવણી આપવાના નિયમોનું માનસિક અને અનુભવી જ્ઞાન મેળવી નિશાળ ચલાવવા જનારા મહેતાજીઓ થોડા કાળમાં એ જ્ઞાન કોરે મૂકી દે ભૂલી જઈ માત્ર પરીક્ષાને અનુસરે છે. માનિટરો, પ્રુપિલ ટીચરો, અને આસિસ્ટન્ટ મુખ્ય મહેતાજી તેમના વર્ગોની તપાસ રાખે, અને વખતે વખતે જે રીતે પરીક્ષા લે તે રીતે ભણાવે; પરીક્ષામાં જે પૂછે તે શીખવે; ધણું કરીને જેવા પરીક્ષા લેનારા તેવા તેમના હાથનીચેના શિક્ષકો હોય છે. નિશાળીઆના હમેશાના લાભ ઉપર લક્ષ રાખી દરેક વર્ગની પરીક્ષા કરવી ઘટારત છે. જેમ સઘળી નિશાળોમાં અભ્યાસનાં એક સરખાં ધોરણ ક્યાં છે, તેમ પરીક્ષાનાં પણ હોવાં જોઈએ. જેમ શીખવવાના નિયમો છે તેમ પરીક્ષાના પણ છે, શીખવેલા વિષયની પરીક્ષાની સાથે શીખવ-

વાની રીતોની પરીક્ષા મહેતાજીએ કરવી તથા શિક્ષકે નોટો લખી હોય તે જોવી. જેને એ રીતોના ઉપયોગ કરવાનો મહાવરો હશે તેજ એમાં જરા પામશે. વળી હરરોજ પાઠ શીખવ્યા પછી ટૂંકામાં પુનરાવર્તન કરવું.

૧૭. માસિક, ત્રિમાસિક, છમાસિક આદિ પરીક્ષા કરવાના નિયમો:—

(૧.) આંકની પરીક્ષા વખત પલાંકાંની જોડે તેના અર્થ પૂછવા. ઉદાહરણ—વીસે દાન બસે એટલે શું? પંદર બારાં એંશી સો એટલે શું? જા નો પા એટલે શું? ૪૫ નો દોઢ શા વાસ્તે? એમ સવાયાં, દોઢાં, અઢીઆં, બેઠાં, પાન, વગેરે જે પૂછવામાં આવે તેના અર્થ પૂછવા. વખત થોડો હોય તો થોડાં પલાંકાં પૂછવાં, પણ તેની હારે અર્થ જરૂર પૂછવા.

(૨.) અંકગણિતના દાખલાની જોડે તેની રીતો અને રીતોનાં કારણ પૂછવાં. વખત થોડો હોય તો દાખલા થોડા પૂછવા. બધા દાખલાની રીતો અને કારણો પૂછવાની જરૂર નથી. હરકોઈ એક પૂછવામાં આવે તો શીખવનારને રીતો અને કારણો શીખવવા પર કાળજી રહે. નાની ઉમરનાં છોકરાં કરતાં મોટી ઉમરનાં છોકરાંમાં આવિષે સમજ વધારે જોઈએ માટે નાની ઉમરનાંને કાંઈક છૂટ આપવી. બધા દાખલા બહુ અધરા કે બહુજ સહેલા ના આપવા. ઘણી કઠણ નહિ ને અતિ સહેલી નહિ એવી મધ્યમ પરીક્ષામાં ઘણા નિરાળીઆ પાસ થાય એ હેતુ મનમાં રાખવો. ચાર દાખલા આપવા તેમાં એક કઠણ, બે મધ્યમ એટલે ઘણા અધરા નહિ ને છેક સહેલા નહિ એવા, ને એક સહેલા રાખવો. દોઢડા (માર્ક) ની વહેંચણુ એવી કરવી કે એ ચારમાંના બે જે ખરા કરે તે પાસ થાય; ત્રણ કરે તે વધારે સારો, ને ચારે કરે તે તેથી સરસ. જેમના ચારે ખરા હોય તેમને હરકોઈ દાખલાની રીતનાં કારણ પૂછવાં. ચારે કોઈના ખરા ન હોય તો ત્રણવાળામાંથી કોઈને પૂછવાં. ચારે દાખલા અને પૂછેલાં કારણો જેને આવડે તે પૂરા દોઢડા મેળવી સર્વોત્તમ ગણાય. રીત ના આવડે તો દાખલો ખોટો ગણવો, પણ રીતનાં કારણ ના આવડે તો ખોટો ના ગણવો. પરંતુ ઘણાને તે ના આવડે, હોશીઆર છોકરાને પણ ના આવડે, તો શેરામાં શિક્ષકને ઇપકો લખવો.

૩. લેખાંના ચાર દાખલા આપવા, ને તેમાંના હરકોઈ એકની કૂચી-નાં કારણ પૂછવાં. દરેક દાખલાના દોઢડા એટલા રાખવા કે ચારમાં

બે ખરા તે માત્ર પાસ થાય; ત્રણ ગણે તે તેથી સરસ અને ચારે ગણે ને કુંચીનાં કારણ બતાવે તે સર્વોત્તમ. કુંચીનાં કારણને માટે દોઢડા રાખેથી એમ થઈ શકે.

(૪) ગઈ પરીક્ષા પછી લખેલી ગૂજરાતી તથા બાળભોધ કાપીબુકો જોવી. એને માટે દોઢડા આપવામાં લખાણની ચોખ્ખાઈ, ને વધતા સુધારા તથા ધોરણને મળતા આવતા અક્ષરપર નજર રાખવી. અર્ધાં દોઢડા તેને માટે આપવા. પોતાની રૂબરૂ પરીક્ષા સમે પાંચ પાંચ લીટી લખાવી તેના નમુનાના અક્ષરને મળતો મરોડ, રાખ્દે રાખ્દનું છૂટું પાડવું, કલમ ગ્રાહતાં આવડવું, નાના અક્ષરવાળાને વગર આંકણીએ લીટી દોરવી, સાહીથી આંગળીએ કે કાગળ ખરેડે નહિ ને લખતાં સાહી છાંટે નહિ તેપર નજર રાખી આપવા. પહેલા વર્ગના નિશાળીઆને લખાણ ધડતાં આવડેછે કે નહિ તે તપાસવું.

(૫) ડિક્ટેશન ગૂજરાતી અક્ષરમાં લખાવવું કેમકે બાળભોધ અક્ષર ચીપીચીપીને લખવાના છે, ઉતાવળે લખવાના નથી. ઉપલી કલમમાં પરીક્ષકે પોતાની રૂબરૂમાં લખાવી જોવાનું કહ્યું તેમાં ગૂજરાતી અક્ષર આ લેવા. એથી ઝડપથી સારા દસકત લખી શકેછે કે નહિ તે જણાશે. ધાર-ણીની જે ચોપડીની પરીક્ષા આપે તેમાંથી હરકોઈ પાઠ જેથી તેમનું હસ્ત, દીર્ઘ અને જોડાક્ષરનું જ્ઞાન માલુમ પડી શકે તેવા લઈ તેના હરકોઈ ભાગમાંથી પાંચ લીટીએ નિશાળીઆના સાંભળ્યામાં આવે એવે સદે તથા ઊતારી લેવાય તેમ હળવે હળવે રાખ્દે રાખ્દ શુદ્ધ ઉચ્ચારથી વાંચવી. પાંચમી ચોપડીથી કાગળ ઉપર સાહીથી લખાવવું અને ત્યાર પહેલાં એ-ટલે ચોથી સ્વધી સ્વેટ ઉપર લખાવવું. એક વાર એમ ધીમે વાંચી સ્લેટ કે કાગળ તુરત લઈ લેવા. ચોપડીમાં લખ્યા પ્રમાણે જોડણી જોવી, પરંતુ ચોપડીમાં જૂલ હોય તે સુધારી લખ્યું હોય તો તેને પણ ખરું ગણવું. તેજ રાખ્દ એકથી વધારે વાર આવે તેની જોડણી ઉપર કહેલી એમાંની એકે રીતે ખરી ન લખી હોય તો જૂલ તેની એકજ ગણવી. પાંચ જૂલે ડિક્ટેશનમાં નાપાસ કરેલા. અનુસ્વારની આખી ચૂક ગણવી. એમ જોડણીની જૂલો બધી નિશાળીમાં એકસરખી અને નક્કી રાખવાથી ઘણું લાભ થશે.

૬. વ્યાકરણને વાંચન જોડે ભેળી ના દેવું. નીચલાં અને ઉપલાં ધો-

રણિમાં એ વિષયની જુદી પરીક્ષા કરવી. વ્યાકરણના પ્રશ્નોમાં વ્યાખ્યા અને નિયમો, પદચ્છેદ, અને વ્યાકરણ પૂરું કર્યું હોય ત્યાં ટૂંકો નિબંધ જોઈએ. લખેલા સવાલ ઉપરાંત મોટે પરીક્ષા લેવી ને અર્થ તથા કારણ પૂછવાં. નીચલાં ધારણામાં વ્યાખ્યા અને કારણ પૂછવાં નહિ, ઉપલાં ધારણામાં પૂછવાં. ઉદાહરણ, વિભક્તિ શીખેલા છોકરાને વિભક્તિની જરૂર શી તે પૂછવું. ચોપડીમાં વિભક્તિની વ્યાખ્યા લખી છે તે તો અનાડી મહેતાજીના નિશાળીઆ પણ ગોખી રાખે તો કહે, પણ તેની સમજણ માગીએ તો તેના જવાબ શીખવનારની ચતુરાઈ અને પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવ્યું છે કે નહિ તે દેખાડી આપે.

(૭) જૂગોળવિદ્યાના સવાલમાં એવા પણ હોવા જોઈએ કે તેથી નિશાળીઆનું નકશાનું જ્ઞાન નકરો મોડા આગળ ન છતાં જણાય. આ તથા હરેક વિષયની પરીક્ષા પરીક્ષક નિષ્પક્ષપાત હોય તો જ જોઈએ તેવી થાય. અયોગ્ય મહેરબાની રાખી બધા પ્રશ્ન એવા સહેલા હોઈ શકે કે નિશાળીઆને છેક ઉપલક અને અલ્પજ્ઞાન છતાં તેઓ પાસ થાય. મૂર્ખ કે અપ્રમાણિક કે આજસુ પરીક્ષકોના તાપ્તાની નિશાળોમાં બહુનારને જૂગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ, ઇતિહાસાદિ વિષયોનું વાર્તાવિક જ્ઞાન મળતું નથી, તથા કેળવણીથી મળતા લાભ થતા નથી. પરીક્ષા લેવી એ શું શીખવવું તેનો શિક્ષકને પાઠ આપવા જેવું છે. ઉદાહરણ, મુખ્ય મહેતાજી દરેક દરેક વર્ગમાં તેના શિક્ષકની જોડે રહી શકતા નથી. વખતે થોડીવાર માત્ર ત્યાં હોઈ શકે છે તેથી તે શિક્ષકનું કાર્ય કામ પરીક્ષામાં જોઈ શકે છે. મહેતાજી પરીક્ષામાં જેવી તરેહનું પૂછશે તેવી તરેહનું તે શિક્ષક શીખવી જીજી પરીક્ષાને મોટે વર્ગને તૈયાર કરશે. નકરો, દેરાની અવસ્થા, પ્રજાનાં લક્ષણાદિકનું જ્ઞાન જણાય તેવા પ્રશ્ન પૂછવા.

(૮) ઇતિહાસમાં પણ નિશાળીઆની સ્મરણશક્તિની જોડે અવલોકન, તુલનાદિક શક્તિઓની, તથા તેઓ નીતિનો બોધ કેટલો પામ્યા, તથા રાજકાજસંબંધી જ્ઞાન તેમણે કેટલું સંપાદન કર્યું તે જણાય તેવા પ્રશ્નો ઉપલાં ધારણા શીખનારને પૂછવા. પ્રજાની ચડતી પડતી, ઉદય, અસ્ત, હારજીતનાં કારણ, લોકના સ્વભાવ, લક્ષણ વગેરે પૂછવાં.

(૯) વાંચનની પરીક્ષા ચોપડીમાંના એક બે કે વધારે વાંચ્યો વંચાવે ને પછી ચોપડી બંધ કરી તે બોધાવી જઈ તેમાંના બે ત્રણ શબ્દના અર્થ

અને મૂળ પૂછે બરોબર થતી નથી. શું વાંચ્યું તે કહો એ પ્રશ્નથી વાંચનારની સ્મરણશક્તિની માત્ર પરીક્ષા થાય. જીવી પોપટીઆ પરીક્ષાથી કેળવણીની પરીક્ષા થતી નથી. વાંચ્યો બોલી શકે તેથી તેમાંના અર્થ સમજ્યા એમ માનવું નહિ. કેટલાક પરીક્ષકો કહેછે કે મતલબ કહી જાઓ, ત્યારે નિરાળીઆ વાંચ્યોનો કાંઈક ભાગ બોલેછે. એમાં એ ભાવાર્થ સમજ્યા છે એ નક્કી જણાવું નથી. કોઈકોઈને એમ પૂછ્યું તો શીકર નહિ, પણ બધાને સદા એમ પૂછવાથી શિક્ષકોને અર્થ સમજાવવાની ગરજ રહેતી નથી, માટે વંચાવીને તેમાંથી અર્થના સવાલ પૂછવા. રાખ્દોના સંબંધ, એ ડોકાણે અર્થ તથા ખીજા અર્થ હોયતે, તે રાખ્દોને ડોકાણે ખીજા રાખ્દો, ભાવાર્થ કાઢવાના પ્રશ્નો, કોઈ અભિપ્રાય હોય તો તેનાં કારણ, રાખ્દોનાં મૂળ, તે મૂળપરથી થયેલા ખીજા કુટુંબી રાખ્દો, વગેરે પૂછી ભણનારનું મન કેટલું કેળવાયું છે તથા તેના જ્ઞાનનો ભંડાર કેટલો છે તેની શોધ થાય તેમ કરવું. છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીવાળાને ચોપડીમાંના વિદ્યા તથા નીતિના પાઠમાંથી પ્રશ્ન કાગળ ઉપર લખાવવા. એ વર્ગમાં વાંચનના દોકડાનો અર્ધો ભાગ લઈ એના ઉત્તરને માટે વાપરવો. કવિતા મ્હેંડે કરી હોય તેમાંથી થોડી બોલાવી તેનો અન્વય, અર્થ, માપ, તાલ, રસ, અલંકાર વગેરે પૂછી તેમની શીખેલી કવિતાના જ્ઞાનની ખોળ કરવી. ગદ્ય વાંચવામાં જેમ શુદ્ધ ઉચ્ચાર, ધટતી ઉતાવળ ખરી ઢપ વગેરે લપાશીએ છીએ તેમ કવિતામાં પણ કરવું. તાલ કે ઢાળ પ્રમાણે અને રસાલંકાર દર્શાવે તેમ ખરી રીતસર કવિતા વાંચે કે બોલે તે પ્રમાણે નિરાળીઆને વધારે દોકડા આપવા.

૧૦. એ સર્વ ઉપરાંત વર્ગ અને નિરાળીઆની સામાન્યાવસ્થા જોવી. નિરાળીઆની સમ્યક્તા તેમના અંગની સ્વચ્છતા, તેમની વાણીની શુદ્ધતા, અદબ, છાના રહી પોતાના કામમાં ધ્યાન આપવાની અને શિક્ષકને બ્રહ્મક્રમ માનવાની ટેવ, નિરાળીઆનાં આચરણ, તથા શિક્ષકોની રહેણીની તપાસ કરવી. આ પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભણાવ્યું છે, કે જૂની અનાડી રીતે માત્ર ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવવામાં કાળ કાઢ્યો તે યુક્તિથી શોધી કાઢવું કે શિક્ષકોની મહેનત અને ચોખ્ખતા જણાય. ચોપડીમાંથી ગોખેલું તો નિરાળીઆની મહેનત, તથા શીખવનારની જગૃતિ અને ધાક દેખાડેછે. એથી આપણો મોટો હેતુ જે મનને કેળવવું તે

પાર પડતો નથી. એકલા ગોખાવાપરથી મનની બધી શક્તિઓની કેળવણી જણાતી નથી. નિશાળીઆ કેળવણી કેટલી પામ્યા છે તે પરીક્ષકે અવશ્ય જાણવું જોઈએ ને તે પ્રમાણે તેને ફળ મળવાં જોઈએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

કન્યાશાળાને માટે સૂચના.

૧૮. કન્યાશાળાને માટે ભણાવવાના નિયમ જુદા નથી. આ સોપ-
ડીમાં લખેલા નિયમો કન્યાશાળાના શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવા, અને
તે પ્રમાણે વર્તવું. છોડીઓની નિશાળાને સાર ધોરણ નોખ્યાં કર્યાં છે.
તેનાં કારણ ત્યાંના શિક્ષકોએ જાણવાં જોઈએ. પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં કામ
સંસારમાં ભિન્ન છે, તે ધ્યાનમાં રાખી છોડરાની અને છોકરીઓની
નિશાળામાં શીખવવાની આવતોનાં ધોરણ ઠરાવ્યાં છે. માણસની એ
એ જાત પોતપોતાનાં સંસારી કામકાજ સુનીતિએ કરી રહે અને સુખી
થાય એ હેતુ કેળવણી આપવાનો છે. દરેક વર્ગને ભણાવવાના વિષયો
ધોરણમાં લખ્યા છે, તે ઉપરાંત ખીજી આવતો પર શિક્ષકે ધ્યાન આ-
પવાની જરૂર છે. નિશાળમાં દાખલ થાય ત્યારથી બાળકીઓની
તંદુરસ્તી, સુઘડતા, અને સુનીતિ વધે તેવા ઉપાય કરવા. રમતથી તંદુરસ્તી
સુધરેછે, નીતિ શીખવવાનો લાગ મળેછે, અને નિશાળે આવવામાં
એછો અભાવ થાયછે. માટે નિશાળના મકાનમાં, તેના આંગણામાં, કે
તેને લગતી જગ્યામાં સોઈ હોય તો બાળકીઓ થોડીવાર રમી રહે એવી
ગોડવણ કરવી અને યોગ્ય સાધન પૂરાં પાડવાં. ખીજું મોટું કામ તેમનું
લક્ષ સુઘડતાપર લગાડવાનું છે. નિશાળમાં નિત્ય નિર્મળ તાજ પાણીનું
કુંડું ભરાવવું. જે છોડીઓ ગંદી આવે તેના હાથ, પગ, ને મોટું તે
પાણીવેડે ધોવડાવી વર્ગમાં બેસાડવી. માથાનાં લટીઆં લબડતાં હોય
અને બાળ વીખરાયલા હોય તો તે ઠીક કરાવવા. છોડી બાળક હોય ન
પોતાને હાથે કરતાં ન આવડે તો વર્ગની મોટી છોડી પાસે જરા પાણીનો
હાથ લગાડી માથાના કેશ સુઘડ સ્થિતિમાં મૂકાવવા. એમ કરવાથી

આજપણુથી તેમનું લક્ષ્ય સુધડતાપર ચોટશે, ને સારી ટેવ પડશે. મેલાં લૂગડાં પહેરી આવનાર છોડી મોટી હોય તો તેને શીખામણુ દેવી કે. પોતાને હાથે ધોધને પહેરે. વગ લાગે તો નાની છોકરીની માને મીઠાસા અને યુક્તિથી મેલ વગરનાં લૂગડાં પહેરાવવાનો યોધ કરે. ફૂટેલાં વસ્ત્ર પહેરીને આવે તો તેનો ઉપાય તો નિશાળમાં થઈ શકે. કન્યાશાળામાં શીવતાં શીખવવાનાં સાધન હોવાં જોઈએ. દોરો ભરાવી આપવો કે છોડીને હાથે શીવતાં આવડે તો તેનીજ પાસે તેનું વસ્ત્ર સંધાવવું. પેતરતાં ને શીવતાં શીખવવું તેમ થીગડાં દેતાં પણ શીખવવું. બની શકે તો થીગડાનું લૂગડું છોડીને ઘેરથી મંગાવવું, અથવા કાંઈ ખીજી તદ્દખીર કરવી. આરોગ્યતાનાં મૂળતત્ત્વોપર તેમનું લક્ષ્ય પ્રસંગોપાત લગાડવું. ચોટલો મેલો ન રાખવો, તેમાં જૂંમ્મો અને લીંખ ન રાખવી, અંગના કોઈ પણ ભાગપર મેલ ના રાખવો, ઘર ચોખું રાખવું, લૂગડાં, ઘરેણાં, વાસણુ ચોખાં રાખવાં વગેરે સુધડ સ્ત્રીનાં લક્ષણુ શીખવવાં તથા સદાચરણુનો યોધ કરવો. આ બધી બાબતો નારીજાતને અતિ ઉપયોગી છે. ભણેલી સ્ત્રીમાં એ લક્ષણુ હોવાં જોઈએ. નિશાળમાં કેળવાયેલી સ્ત્રીએ સુધડ, સદ્ગુણી અને આરોગ્યતાના મૂળતત્ત્વો જાણનારી ને પાળનારી હોવામાં નિશાળની આખર છે. એજ નિશાળનો આધાર છે. મોટે શિક્ષકોએ એ ઉપર ખૂબ લક્ષ્ય આપવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે. લનો ૨, તનો ૮, વગેરે મોટા ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ ધણી છોડીએને હોયછે, તે હરવખતે ટોકાને મૂકાવવી. બાઈડીએમાં પોતાની છોડીએને રોડો, મુઠ્ઠી વગેરે ગાળો દેવાની નહારી ચાલ છે, તે ઉપર ઉપલા વર્ગોમાં ચર્ચા કરવી, અને વખતે વખતે યોધ કરવો કે પોતાનાં છોકરાંને અને ખીજને ગાળો દેવી એ અવિવેક તથા અનીતિનાં ખીજ રોપવાનો ઉપાય છે. મોટે કેળવણી પામેલી સ્ત્રીએ તેમ ન કરવું. છોકરાંને ઘરેણાં પહેરાવવાની તથા બાળલખની રીઠીથી થતી હાનિ પ્રસંગોપાત છોકરીએના મનપર ઠસાવવી. બાર્યાના ધર્મ, માતા ધર્મ વગેરે સ્ત્રીનાં કર્તવ્યો મોટી ઉમરની ભણનારીએને ચોગ્ય રીતે સમજાવવાં. ઘર ચલાવવામાં જે ગુણોની જરૂર છે, ને કામો કરવાનાં છે તે તેમને શીખવવાં. આજસુ, અડ, ગંદી, લડકણી, તાટું અને ગોળું ખાનારી નારીએ ને કુવડ વિષે ઉપલા વર્ગોમાં નિબંધ લખાવવા, ને તેમાં

તેમનો ને સદ્યુણી, સુધડ ને સદાચરણી સ્ત્રીઓને તેમની જોડે સરખાવી
 યેનો બેઠ લખાવે. સાક્ષ્યે વડુ જોડે, નણદિ બોનઈ જોડે,
 વહેવાણુ વહેવાણુ જોડે કેમ ચાલવું જોઈએ તેવિષે, તથા સ્ત્રીઓને ખીજ
 લગતા સંસાર વહેવારની બાબતોપર વિચાર કરતાં શીખવવું. નિશાળેથી
 ઊઠ્યાપછી વાંચવાનો મહાવરો રાખવાની જરૂર સમજાવવી. ધરતો
 ખર્ચ ચલાવવા વિષે ચર્ચા કરવી. ધરખર્ચનો હિસાબ રાખવાની એ
 રીતના નમૂના આ સાથે છે તે સમજાવવા, અને તેવા લખાવી
 મંગાવવા. ધરખર્ચનો હિસાબ સ્ત્રીઓ પોતે રાખે. જોઈએ તેનાં
 કારણ સમજાવવાં. ઈ નમૂનામાં સમજણ પડ્યા પછી સહજ ખતવતાં
 શીખવવું, કે હર વરસે અમુક બાબતમાં શો ખર્ચ થાયછે તે જણાય.
 જેમકે અનાજ ખાતે કેટલો, ધીખાતે કેટલો, ઢગડાં ખાતે કેટલો ખર્ચ થયો
 તે જણવાને ખાતાવહી કરતાં શીખવવું. સાદી રીત રાખવી. સર-
 વેયાં, ને ખાતાં માંડી વાળવાની બાંજગડમાં નાંખવાં નહિ. સારી રીત
 ધર ચલાવવાને જોઈલું ઉપયોગનું છે તે જણવાની માત્ર જરૂર છે.
 ધોખીને ધોવા આપવાનાં ઢગડાં નોંધી રાખવાની ચોપડી રાખવી, તે
 મેળવી લેવાં, છેકરાં કે ભાયડાનાં અને પોતાનાં ઢગડાં ફૂટે તે સાંધવાં,
 અને ચોખી, કાંચળી, ટોપી વગેરે નવરાશની વેળાએ શીવવાં, પોતાનાં
 બાળકની સંભાળ કેમ લેવી, તેમને ઉછેરવાં, જૂત વગેરે વહેમથી દૂર રાખ-
 વાં, તેમને સુધડ રાખવાં, ટેવથી સુન્નીતિ શીખવવી, તેમને બણાવવાપર
 લક્ષ આપવું અને ખર્ચ કરવો વગેરે સંભાળીને કરવું ઈ ઘટે તેવી વાતચી-
 તથી ચર્ચા કરાવીને તથા ઉપદેશ કરીને ઉપલા વર્ગની મોટી છેાડીઓના
 મનપર ઠસાવવું. સારી કેળવણીની અસર રૂઢીઓમાં સુધારો થવાથી જ-
 ણાવવી જોઈએ. ઉદાહરણ, હવે જે મ કેળવણી પામેલા પુરૂષો હોખીમાં
 ખૂંડે બોલતાં લજવાય છે, તેમ કેળવાયથી સ્ત્રીઓ લજમાં ફટાણું ગાતાં
 અને માહોમાંહે ભૂંડી વાતો કરતાં શરમાઈ તેમાં સામિત્ર ન થાય.

સ્ત્રીઓએ ધરનો હિસાબ રાખવાની ચોપડીનો નમૂનો

સંવત્ ૧૯૩૪. સને ૧૮૭૭.

રોજમેળ.

કારતક સુદ ૧ વાર મંગળ. નવેમ્બર તા. ૬ થી.

જ

૩. આ. પૈ.

૨૫—૦—૦ ગયા દિવસની શીલક.

ઉ

૩. આ. પૈ.

૧—૦—૦ રવીચંદ એ મચંદ કણદોઈ-
ને બરણી શેર ૭ ના.

૦—૬—૦ સોપારી શેર બે.

૦—૦—૬ શાક કારેલાં શેર ૧૧.

૦—૧—૬ દહીં શેર બેના.

૦—૦—૬ પાન નંગ ૧૫.

૧—૮—૬

આજનો ખર્ચ ૧—૮—૬

આવતી કાલને

મોટે શીલક. ૨૩—૭—૩

૨૫—૦—૦

કારતક સુદ ૨ વાર બુધ. નવેમ્બર તા. ૭ થી.

જ

૨૩—૭—૩ ગયા દિવસની શીલક.

૩૫—૦—૦ ચૌઠાની દુકાનના બા-

ડાને પેટે.

૫૮—૭—૩ કુલ જમા.

ઉ

૦—૧૦—૦ ચી. માતીબાઈને સાફ

ટોપી લીધી તેના.

૦—૧—૩ શાક, આદું, કુદીનો, ૭૩.

૦—૧૧—૩

આજનો ખર્ચ રૂ. ૦—૧૧—૩

આવતી કાલને

મોટે શીલક. રૂ. ૫૭—૧૨—૦

રૂ. ૫૮—૭—૩

કારતક સુદ ૩ વાર ગુરુ. તા ૮ મી નવેમ્બર.

જ

ઉ

૫૭—૧૨—૦ શીલક.

૦—૧—૩ દૂધ.

૦—૧—૬ ગોળ.

૦—૨—૦ મરી, ધાણા, હીંગ.

૦—૧—૦ દળનારીને દશ શેર આ-
જરી દળ્યાનો.

૦—૫—૯

આજનો કુલ

ખર્ચ.

૦—૫—૯

આવતી કાલને

સાર શીલક. ૫૭—૬—૩

૫૭—૧૨—૦

કારતક સુદ ૪ વાર ગુરુ. તા ૯ મી નવેમ્બર.

જ

ઉ

૫૭—૬—૩ શીલક ગઈ કાલની.

૦—૨—૦ મોતીભાઈની નિશાળની શી.

૦—૧—૦ મણીએનને સાર પહેલી
ચોપડી.૫—૦—૦ ધીકોટથી ધી શેર ૧૨૫
આણ્યું.૧—૦—૦ ધાંચી જેઠા વીઠલને દીવલ
શેર ૬ નો.

૦—૦—૮ શાક તથા પાન ને કથો.

૬—૩—૮

આજનો ખર્ચ. ૬—૩—૮

આવતી કાલને

સાર શીલક. ૫૧—૨—૭

૫૭—૬—૩

કારતક સુદ ૫ શનિવાર. તા ૦ ૧૦ મી નવેમ્બર.

જ

ઉ

૫૧-૨-૭ શીલક.

૫-૦-૦ ધોખીને ગયા વરસની
ધોલાઈના.

૫-૦-૦ બાજરી મણુ પાંચના.

૦-૦-૭ શાક તથા મસાલો.

૦-૦-૯ દૂધ શેર ૧૧.

૦-૦-૫ શેલડી છેકરાને સાફ.

૧-૦-૦ મીઠું મણુ પોણા.

૩-૦-૦ ચાકર નરસઈના ગયા
માસનો પગાર.

૧૪-૧-૯

આજનો કુલ

ખર્ચ. ૧૪-૧-૯

આવતી કાલને

માટે શીલક. ૩૭-૦-૧૦

૫૧-૨-૭

ધરનો હિસાબ રાખવાની રીતનો ખીજો નમૂનો.

જા.ના.	તારી- ખ.	આસો સંવત ૧૯૩૪. નવેમ્બર સને ૧૯૭૭.	રૂ.	આ.	પૈ.
૩૦-૦-૦ શીલ-	૧	કંસારને સારૂ ગોળ	૦	૩	૦
ક ખ-	"	શાક, આદું, કોથમીર તથા મેથી.	૦	૨	૪
ચંને	"	વાડકી એક પીતળની આણી તેના	૦	૫	૦
સારૂ.	૨	લેખણુ કરવાને જવાબના બર...	૦	૧	૦
	"	ગાંધીજીને વરસુનના ગયા વરસના.	૩	૦	૦
	"	તમાકુ તથા પાન	૦	૪	૩
	"	શાક	૦	૦	૨
	૩	દહીં શેર બે	૦	૧	૩
	"	સોપારી શેર પાંચ	૦	૧૫	૦
	"	ચુનીલાલની પાઘડી રંગાવી તેના.	૧	૪	૦
	"	શાક, ધાણા, મરી વગેરે મસાલો.	૦	૨	૬
	૪	ધરમાં પહેરવાના સાદલા બે. ...	૨	૧૨	૦
	"	ચુનીલાલના તથા તેના બાપનાં અંગરખાં સારૂ જગન્નાથીનું થાન એક	૮	૦	૦
	"	દૂધ, શાક, પાન	૦	૧	૭
	૭	ચોખ્ખા મણુ ના	૧	૦	૦
	"	દિવલ શેર દશ	૧	૮	૦
	"	શાક, પાન ને મસાલો	૦	૦	૧૦
	"	ચુનીલાલની સ્કૂલનો પગાર ...	૦	૮	૦
	"	કંકુ તથા સ્વપ્પડ	૦	૨	૦
	૮	સાબુ દેશી	૦	૧	૦
	"	કમળા બેનને સારૂ આઢણી ...	૦	૧૧	૦
	"	" " " ખીજ ચોપડી.	૦	૩	૦
			૨૧	૫	૧૧

જા.મા.	તારી- ખ.	આસો સંવત્ ૧૯૩૪. નવેમ્બર સને ૧૯૭૭.	રૂ.	આ.	પૈ.
૮-૧૦-૧ પા-	૮	ધર્મ મણુ ઝેક... ..	૨	૦	૦
છલે પાને	૯	બાજરી મણુ બે	૨	૦	૦
બાકી રહે-	,,	શાક, પાન	૦	૦	૬
લી રીલક.	,,	ઝેળચી, લવીંગ	૦	૩	૦
૫૦-૦-૦ ગયા	૧૦	શા. મુળજી મકનજીની દુકાને			
સાલનો		ભર્યા... ..	૨૫	૦	૦
પગાર.	,,	વાસણને કલાઈ કરા મણી	૦	૪	૩
	,,	પાણી કાઢવાને દારડું કાયાનું	૦	૧	૬
	,,	સૂડીને જડ નવી કરાવી તેની	૦	૦	૩
	,,	આંધળા ભીખારીને દાન... ..	૦	૦	૧
	,,	કોળું શેર ઝેક	૦	૦	૨

